МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
Кафедра історії України та археології

На правах рукопису

ПЕТРІВ МАРІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА СЕРЕДИНИ XVII – XVIII СТ. У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

Спеціальність: 014 Середня освіта
Предметна спеціальність: 014 Середня освіта (Історія та громадянська освіта)
Освітньо-професійна програма «Середня освіта. Історія, правознавство»
Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:
ПРИШЛЯК ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ,
кандидат історичних наук, доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ
Протокол № _5_
засідання кафедри історії України та археології
від 18_листопада 2025 р.
Завідувач кафедри
_____Ленартович О. Ю.

Луцьк – 2025

ЗМІСТ

АННОТАЦІЯ……...3

ВСТУП……7

РОЗДІЛ 1. **ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА**…….....10

1.1. Історіографічний огляд…….....10

1.2. Характеристика джерельної бази……16

РОЗДІЛ 2. **ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ: ЗМІСТ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**…….....23

2.1. Козацька революція середини XVII ст.: концепція і перебіг Хмельничини 1648–1657 рр. на шкільних уроках…….....23

2.2. Війна за суверенітет козацької держави другої половини XVII ст: персоналії та фактографія Руїни 1658–1678 рр……..26

РОЗДІЛ 3. **КОЗАЦЬКА УКРАЇНА (ГЕТЬМАНЩИНА) ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVII – 80-рр. XVIII ст. У ШКІЛЬНІЙ ДИДАКТИЦІ**……...39

3.1. Військо Запорозьке (Гетьманщина) останньої чверті XVII ст. – початку XVIII ст.: політична система, інституційна модель і виклики козацької автономії……39

3.2. Козацька Україна і ранньомодерна Російська імперія у XVIII ст.: аналіз політичних відносин на уроках історії у 8 класі……49

РОЗДІЛ 4. **ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА СЕРЕДИНИ XVII – XVIII ст.: МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ТЕМАТИКИ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ**…….....59

ВИСНОВКИ……...64

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……66

АНОТАЦІЯ

Петрів М. В. Політична історія українського козацтва середини XVII – XVIII ст. у шкільному курсі історії

Магістерська робота на здобуття освітнього ступеня магістра. Спеціальність: 014 Середня освіта. Предметна спеціальність: 014 «Середня освіта (Історія та громадянська освіта)». Освітньо-професійна програма «Середня освіта. Історія, правознавство». Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2025. 77 с.

Магістерська робота присвячена актуальній темі політичної історії раннього Нового часу, яка відіграла ключову роль у становленні станової української державності й таким чином стала одним зі знакових періодів у минувшині українського народу. Актуальність теми зумовлена, по-перше, тим, що козацько-гетьманська доба української історії є важливим періодом у відновленні та еволюції української держави як на інституційному, так і на ідеологічному рівнях, а по-друге – певною аналогією державотворчих процесів цього періоду із сучасним процесом через збереження і спадкоємність ознак ментальності українського народу. Як і в ранньомодерний період фактичного апогею козаччини, так і зараз Україна стоїть перед суворими політичними викликами стосовно давніх проблем, а саме: пошуком стійкості політичної еліти, яка в умовах сучасної екзистенційної російсько-української війни змогла би вистояти, зберегти країну і таким чином реалізувати до кінця концепцію національного державотворення.

Магістерська робота складається зі вступу, основної частини, що містить чотири розділи, висновків та списку використаних публікацій архівних джерел, наукової та навчально-методичної літератури.

У вступі розкрито актуальність, об'єкт, предмет, мету і завдання роботи, методологічну базу та практичну цінність дослідження. У першому розділі проаналізовано історіографію теми, простежено етапи становлення Війська Запорозького як станової козацької держави, розкрито основні етапи розвитку

козацтва, на основі архівних публікацій джерел та літератури охарактеризовано діяльність українських гетьманів, визначено місце і значення цього політичного періоду в українській історії. У другому розділі здійснено аналіз політичної думки доби Гетьманщини, визначено спектр політичних ідей, які вирізняли ідеологію Козацької держави часів її становлення, найбільшого розквіту та випробувань. У третьому розділі проаналізовано політичну систему, інститут гетьманату та міжнародно-правовий статус Війська Запорозького у другій половині XVII – на початку XVIII ст. з точки зору історичної дидактики. Четвертий розділ роботи присвячено ознайомленню з політичною історією українського козацтва середини XVII – XVIII ст. у шкільному курсі історії. Зокрема, представлено урок з історії України у 8 класі на тему: «Наступ Російської імперії на автономію Гетьманщини». Висновки підсумовують виклад сюжетів цього важливого періоду політичної історії українського козацтва у процесі вивчення у школі.

Ключові слова: Військо Запорозьке, Гетьманщина, козацтво, козацько-гетьманська доба, Московське царство, Російська імперія, політична історія, суспільно-політична думка, історична дидактика, методика навчання.

SUMMARY

Petriv, M. V. Political history of the Ukrainian Cossacks in the mid-17th – 18th centuries in the school history course

Master's thesis for the degree of Master of Education. Specialization: 014 Secondary Education. Subject specialization: 014 “Secondary Education (History and Civic Education)”. Educational and professional program “Secondary Education. History, Law”. Lesya Ukrainka Volyn National University. Lutsk, 2025. 77 p.

The master's thesis is devoted to a topical issue of early modern political history, which played a key role in the formation of Ukrainian statehood and thus became one of the most significant periods in the history of the Ukrainian people. The relevance of the topic is due, first, to the fact that the Cossack-Hetman era of Ukrainian history is an important period in the restoration and evolution of the Ukrainian state at both the institutional and ideological levels, and secondly, by a certain analogy between the state-building processes of that period and the contemporary process due to the preservation and continuity of certain features of the Ukrainian people's mentality. As in the early modern period of the actual apogee of the Cossacks, Ukraine now faces severe political challenges related to long-standing problems, namely: the search for a stable political elite that, in the context of the current existential Russian-Ukrainian war, would be able to withstand, preserve the country, and thus fully implement the concept of national statehood.

The master's thesis consists of an introduction, a main part containing four chapters, conclusions, and a list of publications used from archival sources, scientific, and educational literature.

The introduction reveals the relevance, object, subject, purpose, and tasks of the work, the methodological basis, and the practical value of the research. The first chapter analyzes the historiography of the topic, traces the stages of the formation of the Zaporozhian Host as a class-based Cossack state, reveals the main stages of the

development of the Cossacks, characterizes the activities of Ukrainian hetmans based on archival publications of sources and literature, and determines the place and significance of this political period in Ukrainian history. The second chapter analyzes the political thought of the Hetmanate era, identifies the range of political ideas that distinguished the ideology of the Cossack state during its formation, greatest prosperity, and trials. The third chapter analyzes the political system, the institution of hetmanate, and the international legal status of the Zaporozhian Host in the second half of the 17th and early 18th centuries from the perspective of historical didactics. The fourth chapter is devoted to introducing the political history of the Ukrainian Cossacks in the mid-17th to 18th centuries in the school history curriculum. In particular, it presents a lesson on Ukrainian history for 8th grade students on the topic: “The Russian Empire's attack on the autonomy of the Hetmanate.”

The conclusions summarize the presentation of topics from this important period in the political history of the Ukrainian Cossacks in the process of learning at school.

Key words: Zaporozhian Host, Hetmanate, Cossacks, Cossack-Hetman era, Muscovite Tsardom, Russian Empire, political history, socio-political thought, historical didactics, teaching methods.

ВСТУП

Актуальність теми. Козацька революція середини XVII ст. або Визвольна війна в Україні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького навесні 1648 р. з метою відстояти станові права і привілеї, переросло у тривалу Визвольну війну 1648–1657 рр. із Річчю Посполитою. Перші перемоги Хмельниччини дали можливість гетьману осмислити потребу в розширенні вимог козацької спільноти. Процес самоусвідомлення нею своєї окремішності призвів до створення ранньомодерної держави з офіційною назвою у документах – Військо Запорозьке. Для розуміння цього феномену надзвичайно важливим є вивчення мотиваційних пріоритетів козацтва. Серед них, поруч з уявленнями про цінність народу, України, православної віри чи церкви, важливе місце посідало поняття Вітчизни.

Богдан Хмельницький називав своєю батьківщиною Річ Посполиту «обидвох народів» як спільний зі шляхтою простір, та його наступники змінили цю практику. Вони активно почали виокремлювати Україну, Русь або Малу Росію («Землі гетьманського реґіменту») як свою власну вітчизну. Поява та поширення уявлень представників Війська Запорозького про її самодостатність досі слабо висвітлено в науковій літературі, що обумовлює дослідницьку актуальність наукового пошуку.

Вивчення особливостей політичної думки в козацьких текстах дає можливість поглибити знання з історії понять, уявлень, ідей, а також інтелектуальної, політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Їх важко оминути у студіях про дипломатичні стратегії, зовнішні лояльності, пропозиції та амбіції претендентів на гетьманську булаву, сприйняття «свого» та «чужого», соціальні зміни й культурні особливості простору. Адже вона було однією з базових світоглядних категорій, яка об’єднувала козацьку спільноту, значною мірою визначаючи її політичну культуру в другій половині XVII – XVIII ст.

Мета дослідження полягає у дослідженні політичної історії Війська Запорозького середини XVII – XVIII ст. та її відображенні у шкільній дидактиці. Реалізація визначеної цілі потребує вирішення таких **завдань**:

1) охарактеризувати історіографію, джерельну базу та методологію теми;

2) висвітлити способи лексичного вираження політичної думки козацької України;

3) проаналізувати пріоритети формування Козацької держави їх наповнення та використання у взаємодії з цінностями козацької спільноти;

4) з'ясувати обставини поширення уявлення про цінність козацької Вітчизни;

5) представити власні спостереження історії політичної думки українського козацтва середини XVII – XVIII ст.

6) подати методику викладання теми у шкільному курсі історії України у 8 класі.

Об'єктом роботи є особливості розвитку політично-правової системи, державного та адміністративно-територіального устрою, внутрішньої та зовнішньої політики, державної атрибутики та символіки, політичної свідомості та політичної культури Війська Запорозького козацько-гетьманської доби. Важливу роль відігравала елітна провідна верства – гетьман і козацька старшина, уявлення про свою Батьківщину та плани на її майбутнє.

Предметом є політична історія Війська Запорозького від початку Козацької революції середини XVII ст. (Хмельниччини 1648–1657 рр.) до ліквідації Гетьманщини у 80-х рр. XVIII ст. з точки зору шкільної дидактики.

Методи дослідження. Робота написана в напрямку історії понять, яка передбачає можливість використання як загальнонаукових, так і спеціальних історичних методів дослідження. Для вирішення поставлених завдань серед загальнонаукових варто виокремити методи аналізу й синтезу. Зокрема, завдяки аналізу структури та лексики козацьких документів було виявлено основні політичні напрямки функціонування українського козацтва, а отримані результати узагальнено методом синтезу. Серед спеціальних історичних

методів у роботі використано порівняльний, проблемно-хронологічний, синхронний та діахронний. Завдяки порівняльному методу простежено популяризацію політичних апеляцій до батьківщини у співставленні з іншими ціннісними категоріями козацької спільноти. Проблемно-хронологічний ліг в основу дослідження появи та поширення поняття вітчизни в політичній риториці Війська Запорозького. Синхронний метод дозволив простежити політичний контекст використання поняття, а діахронний – враховувати при цьому практику апеляцій до поняття, яка склалася в попередній час.

Наукова новизна. У роботі уточнено окремі способи лексичного вираження концепту козацької Вітчизни, окреслено наповнення й метафорику, показано його взаємодію з іншими ціннісними категоріями козацької спільноти.

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості їхнього використання у подальших дослідженнях ціннісних орієнтирів, риторичних практик політичної культури, уявлень та світоглядних засад Війська Запорозького, а також при складанні та доповненні навчальних програм з історії українського козацтва, періодів Хмельниччини, Руїни та Гетьманщини.

Апробація результатів магістерської роботи здійснена під час виступу із повідомленням на IV Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів та аспірантів «Україна у світовому просторі: минуле і сучасність» (Луцьк, 29 квітня 2025 р.) та відповідній публікації із обраної тематики магістерської роботи у збірнику матеріалів:

Петрів Марія. Політична свідомість та соціокультурні орієнтації українського козацтва: інституційні витоки і ментальні маркери. *Україна у світовому просторі: минуле і сучасність*: зб. мат. IV Всеукр. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів (м. Луцьк, 29 квітня 2025 р.); упоряд. Н. В. Кінд-Войтюк, Д. Г. Гусак. Луцьк, 2025. С. 77–79.

Структуру магістерської роботи визначив проблемно-хронологічний принцип викладу матеріалу. Вона складається з анотацій, вступу, чотирьох розділів, восьми підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Обсяг основного тексту магістерської роботи становить 55 сторінки.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Історіографічний огляд

В історії української нації сформувалося таке унікальне і героїчне явище як козацтво. Українське козацтво займає особливу сторінку літопису визвольного руху українського народу за державну самостійність та національну ідентичність. Козаччина настільки глибоко вплинула на історичний розвиток України, що український народ довгий час традиційно сприймали як «козацьку націю» З середини XVII ст. на європейських картах територія України відображалася як *Terra cosacorum*, що перекладається як «земля козаків». Отож, при згадуванні українських козаків, автори зазвичай зазначали, що Україна – це край, населений волелюбною «нацією козаків» [2, с. 28].

Формування української суспільно-політичної свідомості нерозривно пов’язано в історії України з утворенням і розквітом Козацької держави. Визначальним імпульсом для вивчення феномену та політичної думки Козацької держави стало утворення незалежної України. Серед професійних науковців-істориків козацько-гетьманської епохи варто виділити М. Грушевського, І. Джиджору, О. Струкевича, В. Липинського, Б. Крупницького, Ю. Мицика, В. Антоновича, П. Саса, В. Щербака, І. Крип’якевича, С. Плохія, О. Сокирка, В. Шевчука, В. Брехуненка, Т. Чухліба, О. Оглоблина, З. Когута, В. Горобця та ін. У наукових працях зазначених авторів увага зосереджується на чинниках розвитку і становлення Козацької держави [32–54; 80–85].

Перетворення козацтва з побутово-суспільного явища на впливовий політичний елемент відбувається у XVI ст., а особливо в першій чверті XVII ст. Козацтво перетворюється на потужний чинник, який здатен виконувати не лише військову роль, а й формує державні структури. Михайло Грушевський, аналізуючи генезис українського козацтва, писав: “Козацтво, як явище побутове, знане нам з часів староруських. Своє козацьке ім’я в тім матеріалі,

яким розпоряджаємо, дістає воно з другої половини XV ст. І тільки з кінця XVI ст. про козаччину можна говорити як про певну суспільну групу, організацію, міркувати про козацький устрій, козацькі громади, управу і т. ін.” [43, с. 75].

Відомий український історик дотримувався погляду, що козацтво зароджувалося ще в часи середньовічної Старокиївської держави. У XVI ст.. козацтво фактично набуло ролі політичного чинника. Тож можна говорити про те, що “з політичної точки зору козацтво виросло в суспільно політичний чинник під впливом своєрідного альянсу князівської України-Русі із Запорозьким, стихійно і традиційно витвореним, військом, наділивши цю стихію політичними ідеями оборонного чи навіть християнсько-оборонного чину супроти бусурманів. І це сталося тому, що ані Литовське князівство, ані Польська Корона не мали фізичної спромоги відбивати часті і нерегулярні татарські наскоки. Отже, Україна в особі її князівських верховників мусила організовувати самооборону. А оскільки оружної, яка завжди під рукою, сили бракувало, звернула увагу на гулящу військову потугу й почала її організовувати, тим самим витворюючи в Україні свою еліту-войовника, до якої було залучено й козацтво” [43, с. 78].

Процес формування нової особистості нерозривно пов’язаний із періодом козацького державотворення. У цей час формувався образ людини, що активізувала свою роль у боротьбі за власну ідентичність і виживання. Друга половина XVI – перша половина XVII ст. характеризується особливою важливістю цієї боротьби, коли формувалася людина, яка орієнтована на благо держави. Ключові ідеї національної системи освіти, що сформувалася, знайшли відбиток у працях суспільно-політичних авторів, ставши підтвердженням цього процесу. Тема формування українця піднята у творі Василя Загоровського “Духовний заповіт” (1577 р.), який за своїм змістом справедливо вважають своєрідним аналогом “Повчання дітям” Володимира Мономаха. Не лише як юридичний суспільний акт, але й як політичну пам’ятку варто оцінювати “Духовний заповіт” В. Загоровського, яка залишається майже невідомою для широкої академічної спільноти. У цьому творі В. Загоровський виклав систему

щодо виховання й навчання своїх дітей, яка відзначається всебічністю та багатоаспектністю. Викладену систему автор вважає багатосторонньою, тобто заохочує її використовувати для навчання й виховання дітей усім. Система покликана сформувати людину духовно багатою, освіченою та національно свідомою, яка віддано служитиме Батьківщині. Особливий наголос спрямований на необхідність утворення значних кількостей шкіл по всій території країни. Розширення кола людей, які матимуть доступ до отримання якісної освіти, сприятиме вагомішому внеску у розвиток держави. У трактуванні В. Загоровського шкільна справа набуває великого суспільного значення [96, с.123].

Усвідомлення національної ідентичності посприяла тому, що уже наприкінці XVI ст. козацтво проявило себе як окрема соціальна група, політична спільнота. У ході реформ Баторія 1578 р. козаки були організовані в реєстровий платний полк, на чолі з князем Михайлом Вишневецьким. Рівень суспільно-політичного мислення козацтва в даному періоді підтверджується обмеженою кількістю джерел.

Першочергово варто взяти до уваги не надто вивчений "Щоденник" австрійського посланця Еріха Лясоти від 1594 р.. Цей твір є одним із небагатьох свідчень, яке розповідає про дипломатичні відносини українського козацтва того часу з іноземними державами. "Щоденник", який вів Е. Лясота під час свого візиту до Запорозької Січі, описує соціальну структуру козацтва та стан України того часу. "Щоденник" австрійського дипломата охоплює 1573 – 1594 рр. Автор детально розповідає про чітко організований лад життя козаків, систему їх ніх політичних цінностей [97, с. 209].

Суттєвим етапом у розвитку політичної думки періоду становлення Козацької держави є проєкт козацьких реформ Йосипа Верещинського. Серед його доробку – полемічні, поетичні, моралізаторські й політичні твори. Твір Й. Верещинського "Війську Запорозькому пресвітлий виказ" (1596) відіграє особливо важливу роль у розвитку суспільно-політичної думки періоду становлення Козацької держави. У цьому творі автор пропонує концепцію

створення на українських землях князівств та козацьких територіальних полків. Пам'ятка стосується автономного козацького самоврядування. Автор точно визначає межі козацьких володінь. Згідно проєкту Й. Верещинського, козацькі полки повинні включати у себе Лівобережжя, Київщину, Полісся, Білорусь. Й. Верещинський уявляв себе ідеологом майбутньої Козацької держави, яка перебувала на етапі свого формування і потребувала як ідеології, так і чіткої внутрішньої структури. Мислитель бачив її автономною, з чітко визначеними територіями і системою суспільно-політичних цінностей [96, с.112].

Суспільно-політична думка XVI – першої половина XVII ст. як певна ідеологічна предтеча свідчить про формування Козацької держави. Новоутворена держава на території козацької України накопичувала сили і виявляла свою самостійність. Від самого початку Козацької революції у 1648 р. почалося формування нової державної структур – відтак відбувалося переосмислення церковною верхівкою козацтва та його ролі. У польському історичному дискурсі Русь із союзників в боротьбі з мусульманами перетворилися на ворогів [8, с. 225]. Зв'язки із козацькою елітою та церквою у перші роки повстання продовжували залишатися напруженими, хоча київський митрополит Сильвестр Косов – послідовник П. Могили, всіляко сприяв Б. Хмельницькому. Світська інтелектуальна еліта на той час ще не сформувалася достатньо, аби виступати творцями історичних наративів, представники ж церкви у вирі мінливих подій Хмельниччини та подальшої Руїни не вбачали в козацтві надійної основи для церковної протекції.

Поодинокі тексти, що з'явилися в середині XVII ст., не мали в собі певної ідеології, а були радше літописними записками очевидців подій. Очевидно, саме такі тексти Самійло Величко, нарікаючи на брак вітчизняних джерел, означив як «*реєстрики бардзо щуплие...*» [3, с. 9]. Йдеться, зокрема, про «Хмільницький літопис» (1636–1650) та «Львівський літопис». Перший із них, написаний на Поділлі в містечку Хмільник, описував військові дії на території краю й пов'язані з ними руйнування. «Львівський літопис» охоплює період 1498–1649 рр., він входить до складу рукописної збірки Михайла

Гунашевського, який, очевидно, був і автором твору чи його прикінцевої частини, де є повідомлення про козацькі повстання 1630-х років та події початку революції, більшість з яких стосуються міста Львова [31]. Кар'єра Гунашевського являє собою один із яскравих і типових прикладів становлення представника козацької старшини в добу Хмельницького. Він був священиком, закінчив Замойську академію. В 1650 р. у пошті львівського єпископа Арсенія Желіборського їздив на зустріч з Богданом Хмельницьким. Через два роки Гунашевський уже перебував у складі гетьманського посольства до Москви, ще через рік – канцелярист, довірена особа генерального писаря Івана Виговського [27, с.11].

Відсутність ідеології козацького автономізму та брак уваги до історії козацької держави характерна і для творів середини – другої половини XVII ст.: «Густинського літопису» й «Хроніки з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича, що були написані в 70-х роках духовними особами.

В умовах політичної нестабільності в Гетьманщині церковні автори не воліли вбачати в козацтві надійного заступника прав церкви, ця роль була тепер призначена для московського царя. Особливо наочним це стало після підпорядкування Київської митрополії патріарху московському 1686 р. [96, с. 305].

Свого найвищого піднесення церковна візія вітчизняного минулого набрала на сторінках «Синопсису», написаного Іннокентієм Гізелем у стінах Києво-Печерської лаври. Метою автора цього твору було доведення церковної зверхності Києва та його «правильного» династичного зв'язку з Москвою. Козацтво в тексті, хоч він був написаний на території юрисдикції козацької держави, в добу гетьмана Івана Самойловича, тобто утвердження козацьких державних інституцій, згадується лише принагідно – як один із учасників антитурецького протистояння в ході Чигиринських воєн [13].

Стабілізація держави в період останнього періоду правління Івана Самойловича та гетьманування Івана Мазепи сприяла виникненню інтересу до «нової батьківщини» [14]. При Мазепі намітився консенсус між світською й

церковною владою, гетьман виступав як щедрий меценат православної церкви в Гетьманщині [25; 26; 89–91]. Йому були присвячені ктиторські портрети, численні панегірики, на його честь спудеями Києво-Могилянської академії була поставлена п’єса «Володимир», написана ректором закладу Феофаном Прокоповичем [42, с. 356]. В цей же період, завдяки вихідцям із церковного середовища, постали перші твори козацького історіописання – «История о действиях презельной брани» (коротка редакція «Літопису Граб’янки») [16] та «Літопис Самовидця» [15].

Однак поразка під Полтавою, анафема Мазепі й наступний жорстокий політичний терор Петра І проти справжніх і вигаданих його прибічників остаточно відвернули церковну інтелектуальну еліту від світських лідерів. Відтепер справа створення творів про історичне минуле цілком покладалася на плечі козацьких інтелектуалів, які творили новий вид історіописання – козацький.

Причини появи світського історіописання криються не лише у втраті інтересу до козацької історії в церковному середовищі. Початок XVIII ст. – час реформ Петра І, імперський характер яких став загрозою для існування козацького Гетьманату, традиційних прав і вольностей його еліти. Наступ на автономні інституції посилився після полтавської катастрофи. Втім, поразка значною мірою спричинилася до піднесення вітчизняного історіописання, оскільки автори козацьких літописів відстоювали самобутність Гетьманщини, тяглість державотворчих традицій від давніх княжих та навіть античних часів. На противагу імператорським маніфестам, де всі гетьмани, до Мазепи включно, іменувалися зрадниками, тексти цих творів репрезентували альтернативну картину історичного розвитку, сповненого драматизму і героїки, а не суцільної смуги зрад, як це було в уявленні російських чиновників. Мета козацьких літописів полягала в доведенні давності походження «козацького малоросійського народу», що своєю історією й звитягою не поступався іншим етносам, а його автономні права та привілеї є непорушними, і їх неприпустимо зліквідувати, попри відкритий виступ гетьмана Івана Мазепи.

1.2. Характеристика джерельної бази

Джерельна база для аналізу політичних процесів козацько-гетьманської доби є надзвичайно багатою та неоднорідною. Основним масивом інформації виступають документальні свідчення, при цьому візуальні джерела також надають додаткову підтримку для дослідження. Серед текстів минулого важливими для розгляду є передовсім документація Війська Запорозького: універсали, листи, договірні статті; твори літературного характеру: ранньомодерна поезія, історичні наративи; словники. Особливості специфіки їхнього формування унеможливлюють сприйняття чи прочитання за єдиним зразком. Розуміння історичних даних, закладених у текстах минулого, завжди фільтрується через призму особистих позицій. Сюди відносяться: бажання чи світогляд автора, його ідеологічні засади, адаптація до очікувань адресата, і, звичайно, вимоги жанру.

Першочергово для дослідження політичної сфери козацтва варто звертатися до адміністративних документів, офіційних урядових паперів, які безпосередньо походять від Війська Запорозького. Найбільш значущими серед цієї групи документів є універсали. Їхня специфіка полягає у зверненні до всього козацького загалу, вони виконували подвійну функцію: поширювали систему поглядів, яку повинні були перейняти ті, кому вони призначалися, й одночасно відбивали спроби козацької еліти віднайти найбільш переконливі докази. Тобто, окрім своєї основної ролі – інформування Війська Запорозького, універсали також служили інструментом пропаганди, закріплюючи ціннісні аспекти у свідомості суспільства. Окремі види універсалів, безсумнівно, відображали власні погляди гетьмана. Проте, на відміну від «закличних» універсалів, їхня тематика не вимагала використання настільки витонченої та переконливої мови [24–27]. Поняття «вітчизна» майже не використовувалось у подібних універсалах, ймовірно, це пояснюється відсутністю необхідності вдаватися до цього терміну.

Уявлення козацької верхівки можна також відстежити у їхньому офіційному листуванні. Проте у цьому випадку важливо пам’ятати, що автор

тексту цілком міг усвідомлювати стилістичні вимоги свого кореспондента і дотримуватися їх у листуванні. Мовне оформлення козацьких листів суттєво коливалося. У зверненнях до Московії, бояр, воєвод використовували іншу риторику, яка істотно відрізнялася від мови листів до урядовців Речі Посполитої. При цьому внутрішнє листування козацтва становить окремий випадок стилістики [11, с. 98 –102, 182–190]. «Зовнішні» звернення до Війська Запорозького загалом та гетьманів зокрема у даному випадку є вторинними джерелами, оскільки в першу чергу засвідчували позицію авторів. Реакцію на подібного роду ідейні «пропозиції» також слід шукати у козацьких «відповідях».

Через орієнтацію на риторичний компроміс також обережно варто аналізувати договірні статті Війська Запорозького з монархами-протекторами. В залежності від того з ким вони укладалися змінювалася їхня композиція та риторика [27, с. 87–98].

Особливу увагу слід приділити Конституції Пилипа Орлика 1710 р., відомій як «Договори і постанови». Її унікальність полягає в тому, що це єдина угода, ратифікована безпосередньо між очільником держави і Військом Запорозьким. Незважаючи на свою внутрішню спрямованість, аналогічну універсалам, документ мав паралельний вектор – був розрахований на активну участь у міжнародному політичному житті Європи [13; 20]. Про двояке призначення документа свідчить факт його двомовності, він існував у двох варіантах – латинському та руському (староукраїнському). Списки «Договорів і постанов» були введені в науковий обіг Осипом Бодянським ще в XIX ст., проте лише у 2010-х рр. українські науковці виявили оригінали в архівах Швеції та Росії. З нагоди 300-річного ювілею укладання Конституції та 20-ї річниці української державності, спільними зусиллями філолога-латиніста зі Львова Мирослава Трофимука та історика раннього модерну з Києва Тараса Чухліба було упорядковано спеціальне видання: «Пакти і Конституції» Української козацької держави [20]. Упорядники врахували пошук і

дослідження попередників, публікацію нової знахідки, передруки попередніх видань, переклад документу різними мовами та детальний науковий коментар.

Численний комплекс документальної спадщини Гетьманщини – універсали, кореспонденція козацької старшини та угоди Війська Запорозького другої половини XVII – початку XVIII ст. сьогодні розміщено в архівних фондах трьох країн: України, Росії та Польщі. В Україні головним орієнтиром для пошуків такого роду документів є фонди Центрального державного історичного архіву України в місті Києві (ЦДІАК України). Однак, протягом другої половини XVII – початку XVIII ст. архів Генеральної військової канцелярії періодично руйнувався. Саме тому в українських архівосховищах ці документи представлені хаотично та не систематизовано. Значна частина джерел, відома сьогодні дослідникам, дійшла до нас завдяки листуванню та відносинам козацтва з представниками Московського царства і Речі Посполитої. Одним з найбільших зібрань таких документів є Російський державний архів давніх актів (установа держави-агресора проти України), зокрема, його фонди 229 – Малоросійський приказ і 224 – Малоросійські справи, а також частково фонд 210 – Розрядний приказ. Серед польських архівних колекцій необхідно виділити Головний архів давніх актів у Варшаві, та колекцію рукописів при Краківській Бібліотеці князів Чорторийських.

Джерельний матеріал дотичний до історії Війська Запорозького в означених інституціях забезпечує нас необхідною інформацією. Водночас у таких випадках далеко не завжди ми маємо справу з оригіналами. Переписування козацьких листів було поширеною практикою, яка виконувала дві функції: для офіційного реєстру документів та розсилання однакової інформації у різні інстанції. Під час переписування могли виникати помилки у синонімічних замінах та скороченнях. Таким чином, інформація могла несвідомо коригуватися відповідно до суб’єктивних норм світосприйняття переписувача. З такими копіями необхідно бути особливо обережним та перевіряти уживану в них лексику з іншими джерелами. Співставлення кількох різних варіантів одного документа слугує ключем до розуміння сприйняття

конкретним переписувачем. Серед архівних неопублікованих матеріалів найбільшу цінність становлять для нас документи, що містять прямі згадки про «козацьку батьківщину», або вказують ширший політичний контекст для розуміння поняття вітчизни у політичному середовищі Центрально-Східної Європи [72].

Фрагментарні публікації козацької кореспонденції почалися ще у XVII. Як «новини» її могли уміщувати до таких тогочасних газет як «Merkuriusz Polski» [28]. Проте, перші публікації та аналіз козацьких дипломатичних документів започатковано дослідниками ще у XIX ст. Дмитро Бантиш-Каменський та Осип Бодянський виступили одними з перших, хто розпочав публікацію документальних джерел, що стосувалися взаємин Війська Запорозького з Московським царством [43; 73]. Водночас, зв'язки козаків із польською шляхтою було відображено у публікації Амвросія Грабовського [75; 87]. Частина документів ввійшла до зібрань нормативно-правових актів: Повне зібрання законів Російської імперії, Зібрання державних грамот і договорів Колегії іноземних справ Російської імперії, «Volumina legum» та ін. [17]. Однак найбільш повне представлення такого типу джерел забезпечується спеціалізованими археологічними виданнями: «Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси», «Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографической коммиссией», «Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов», «Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego» [5–8].

Після проголошення незалежності України помітно посилився процес пошуку та оприлюднення наукового обігу козацького дипломатарію. Значний внесок у цей напрямок досліджень зробив отець Юрій Мицик. Дослідник опублікував не лише джерела у наукових часописах [17–18], але й також уклав джерельні збірки, як от «Листи Івана Сірка. Матеріали до українського дипломатарію» [14]. Знайдені дослідником документальні матеріали в

українських та польських архівах пов'язані з Національно-визвольною війною 1648-1658 рр., склали основу чотиритомного археографічного видання 2012-2025 рр. [5–8]. Архівні відкриття історика суттєво поглибили розуміння дипломатичних контактів представників Війська Запорозького. Особливої уваги заслуговує діяльність відомого архівіста Івана Бутича. Цей відомий архівіст очолював роботу зі складання та видання серії «Універсали українських гетьманів» у співпраці з колегами та учнями [24–27]. Завдяки цим великим тематичним збіркам документів можна проаналізувати не тільки системність у функціонуванні Генеральної військової канцелярії, але й основні напрямки та особливості політичного життя козацької держави того часу.

Окрім загального масиву опублікованих джерел за останні десятиліття, особливу цінність для нашого дослідження мають універсали та листи Богдана Хмельницького, ґрунтовні видання Ярослава Федорука [28], Сергія Павленка, Тетяни Таїрової-Яковлєвої та Олександра Дубини документів Івана Мазепи [1; 4].

Джерельна база включає окрему категорію документів, представлену Зборівським реєстром 1649 р. Війська Запорозького [23], матеріали приватного листування [22] та літературні пам'ятки. Як і у випадку з документацією Війська Запорозького, публікація цих джерел була розпочата ще у XIX ст. Особливу цінність для нас становлять вірші та панегірики, оприлюднені завдяки працям Володимира Перетца, а також видання творів Феофана Прокоповича, опубліковані 1961 р., та серія збірок української поезії XVII – XVIII ст., які упорядковані Володимиром Крекотнем у 1983–1987 рр. [9]. Хоч авторами таких творів нерідко були представники Церкви, проте вони, очевидно, орієнтувалися на світського читача і відображали звичні для нього уявлення.

До важливих джерел належать історичні оповідні тексти, зокрема така їхня категорія, як «козацькі літописи». В «Історії української літератури» М. Грушевський класифікував їх як «література канцеляристів». Умовність цього визначення неодноразово проговорювалася в історіографії [3; 15; 16; 32; 43, с.

75; 53; 73]. Незважаючи на перегуки з літописами княжої доби, у текстах XVII – XVIII ст. чітко простежується нова сюжетна лінія та ідеологічне наповнення. Тому за жанровими характеристиками їх коректніше було би охарактеризувати за своєрідні компілятивні оповідання, створені у середовищі козацьких канцеляристів. Відсутність мети справити враження на конкретного адресата та орієнтація на загальносуспільні «запити» роблять ці джерела цінними для розуміння того, як функціонувало поняття вітчизни незалежно від хвилинних політичних інтересів. Для підвищення наочності та глибшого розкриття тем на уроках історії у 8 класі, вчителям рекомендується включати у структуру уроку фрагменти козацьких літописів, які дозволятимуть педагогу зробити розповідь більш змістовною та переконливою.

РОЗДІЛ 2
ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ: ЗМІСТ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

2.1. Козацька революція середини XVII ст.: концепція і перебіг Хмельниччини 1648–1657 рр. на шкільних уроках

Події після початку повномасштабного вторгнення довели, що вивчення історії у школі є ключем до розуміння сучасних процесів об'єднання українців. [94, с. 49]. Задля виховання свідомих громадян, об'єднанні зусилля науковців з педагогами спрямовані на створення якісних нових матеріалів, які допомагатимуть учням глибоко розуміти історію своєї держави та зміцнювати власну громадянську позицію в умовах гібридної агресії [106; 107, с. 6].

Модернізація змісту історичної освіти передбачає перехід до нових термінологічних та змістовних акцентів. Головними такими методологічними векторами стають:

– фокусування на процесах українського державотворення, єдності минулого та сьогодення у питаннях творення нації (забезпечується як змістом історії України, так і всесвітньої історії);

– виклад подій в глобальному контексті європейської та світової історії, міждержавних стосунків, у багатоаспектному та полікультурному викладі;

– деколонізація: закріплення концептуального розуміння СРСР та РФ як імперських утворень;

– дослідження людського досвіду, через її активні і пасивні форми боротьби у різні історичні періоди;

У контексті обраної теми ми фокусуємося на пріоритетних змінах у програмі з історії України для 8 класу. Традиційно шкільний курс охоплює ранньомодерну добу XVI – XVIII ст., ми ж насамперед сегментуємо розділи: «Землі України у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.)»,

«Козацька революція середини XVII ст. і війна за суверенітет козацької держави другої половини XVII ст.».

Концептуальне оновлення програми базується на необхідності висвітлення генетичного зв'язку між досвідом українських земель у Речі Посполитій та державністю Війська Запорозького. Це дає можливість учням зрозуміти, що козацька еліта була носієм європейської політичної культури, яка розвивалася на українських землях протягом століть. Упровадження концепту «Козацька революція середини XVII ст.» найточніше передає глибину та масштабність соціальних і політичних змін того часу. Це визначення підкреслює, що події XVII ст. були не лише повстанням, а частиною європейського революційного процесу [105].

Зміст розділу «Козацька революція середини XVII ст.» сформульовано у багатоаспектному, полікультурному, інтегративному контексті: «Козацькі степові та прикордонні спільноти. Запорозько-кримський договір 1624 р. Участь запорозького та реєстрового козацтва у війнах Речі Посполитої. Козаки в боротьбі за відновлення прав православної церкви. Ідентичність та політична культура козаків».

Новітні дослідження трактуються фундаментальним переосмисленням ранньомодерних переворотів. Сьогодні революційні події аналізуються як цілісний потік, що водночас є закономірною частиною загальносвітового революційного процесу, який змінив обличчя тогочасної цивілізації [105]. Тому розділ 3 «Козацька революція середини XVII ст. і війна за суверенітет козацької держави другої половини XVII ст.» зазнав вагомих змін. Передусім із програми вилучена назва «Національно-визвольна війна», як така, що не відповідає історичним реаліям XVII ст.

В українській історичній науці досі тривають дискусії щодо того, як кваліфікувати події 1648–1657 рр. Енциклопедія історії України зафіксувала широку палітру термінологічних визначень: «Хмельниччина», «козацьке повстання», «національне повстання», «польсько-козацька війна», «козацька війна», «національно-визвольна війна», «громадянська війна», «козацька

революція», «національна революція», «національно-визвольна революція», «українська революція», «велика українська революція» тощо. Кожна з цих назв по-своєму аргументується вченими.

Для авторів програми поняття «Козацька революція середини XVII ст.», вважається найбільш влучним, це аргументується її всеосяжним впливом на соціум. По-перше, зазначає історикиня Н. Яковенко, ці події вийшли далеко за межі звичайного військового конфлікту, втягнули у свій «вогненний смерч» всі верстви суспільства, ставши випробуванням для кожної людини. По-друге, останнє козацьке повстання змінило політичну карту довкілля, проклавши нові кордони України, Польщі, Росії, а невдовзі – й Туреччини. По-третє, Козацька революція здійснила переворот у соціальній піраміді. На зміну традиційній становій структурі, утвердився новий тип еліти – козацька старшина. Головним критерієм успіху стали: особисті заслуги в бою, власний військовий хист та «право шаблі». Врешті, по-четверте, події Хмельниччини на багато століть уперед, якщо не донині, визначили національний ідеал, довкола якого вперше в єдиному ритмі почали обертатися і елітарна, і простонародна культура – постать героя-козака, символічного борця «за волю України» [114, с. 313].

Козацька революція середини XVII ст. розглядається як багатогранний процес, що включає боротьбу за створення незалежної держави, з абсолютно новими соціально-економічними відносинами, де панівною силою стала старшина, а ідейним фундаментом – оновлене православ’я.

В. Смолій і В. Степанков зазначали, що в роки Козацької революції відбулося формування нової політичної еліти, яка захищала національні інтереси. Попри її недостатню внутрішню консолідацію, зумовлену відставанням темпів формування національно-патріотичної доктрини від радикалізації революційних настроїв (що, власне, і виявилося одним із вирішальних факторів визрівання в українському суспільстві тих негативних тенденцій, які спричинили до втрати Україною незалежності), саме цій елітарній групі вдалося вибудувати нову модель політичної системи та

запропонувати нові форми легітимації докорінно трансформованого політичного устрою [83; 84, с. 19].

Акцентування уваги на ролі української шляхти та козацької старшини у програмі 2022 року має на меті змінити ідентичність сучасного українця. Замість наративу «народу-жертви», учні отримують інформацію про політичну націю, у якої була своя аристократія та власна військова еліта, яка хоробро боролася за державність та захист своїх прав у міжнародній арені [99; 105]. Революція стала потужним імпульсом національної свідомості. Перші воєнні тріумфи сприяли стрімкому зростанню патріотичних стимулів. Це почуття стало тим інтеграційним чинником, який об'єднав козаків, селян, міщан і частину шляхти навколо спільної мети. Водночас вона підготувала ґрунт для зародження національної державної ідеї, що стала для наступних поколінь українців знаменом у боротьбі за незалежність [70, с. 195].

Підкреслимо важливість того, що й зміст розділу 5 «Україна та ранньомодерні імперії XVIII ст.» формує в учнів/учениць поняття «політична культура» стосовно козацької старшини Гетьманщини середини XVIII ст. За О. Струкевичем, синтезованою орієнтацію, що значною мірою визначала зміст та спрямованість політичного життя Гетьманщини, можна, без сумніву, вважати захист та зміцнення політичної автономії. Дана орієнтація проявила себе у протидії К. Розумовського накинути на Україну контроль за її бюджетом, у спробах гетьмана чинити опір забороні самостійно призначати полковників. Прагнення до автономності проявлялося і в намірах «мати сейми або генеральні ради, як для спільних наших постанов і справ, так і для порад у потребах малоросійського народу виниклих» [93, с. 21].

Трансформація від замкнутого до відкритого типу культури позначена переходом від консервативної замкненості до відкритості. Серед політико-культурних орієнтацій слід насамперед вказати на автономістські та республіканські, які супроводжувалися емоціями патріотизму, уболіванням за розв'язання нагальних проблем Вітчизни. Політична система Гетьманщини середини XVIII ст. зазнала суттєвої модернізації української держави,

спрямованої на професіоналізацію управління. Замість колишньої універсальності козацьких посад, коли полковник був і суддею, і адміністратором, розпочався процес спеціалізації влади. Це свідчить про високий рівень політичної культури еліти. Виходячи з лінії історичного розвитку політичних систем Європи від абсолютної монархії через буржуазні революції до республіки, ми маємо право розглядати політичну культуру Гетьманщини протягом останнього періоду її існування не просто як певний рівень організації та усвідомлення політичного життя, а як політичну цивілізованість – відповідність політичної культури України-Гетьманщини загальноприйнятим політико-культурним орієнтаціям, на той час лише сформульованим світовою суспільно-політичною думкою [92, с. 24].

Насамкінець варто наголосити, що оновлена програма є лише відправною точкою трансформації історичної галузі освіти. Це вимагає розробки якісного методичного інструментарію та підручників, спираючись на актуальні дослідження провідних вчених.

2.2. Війна за суверенітет козацької держави другої половини XVII ст: персоналії та фактографія Руїни 1658–1678 рр.

Вибух козацької революції на початку 1648 р. під проводом Б. Хмельницького, поставили козацьку еліту перед складним вибором майбутнього політичного курсу. Це вимагало від старшини розв’язання низки нагальних проблем: розбудови власної державної системи, утвердження прав вірян і козацького стану, визначення територіальних меж, зовнішньополітичних орієнтирів і союзників та ін. У ході Визвольної війни, коли нерідко воєнні успіхи і поразки випереджали осмислення їх значення для державотворення, гетьман та його наступники вимушені були уточнювати, суттєво корегувати, під зовнішньополітичними впливами і керуючись власними пріоритетами і орієнтаціями, свої ідеї і дії. Їх вивчення має важливе наукове значення для осмислення історії державотворення в Україні другої половини XVII ст.

На старті Козацької революції політична програма Б. Хмельницького і його прибічників мала поміркований характер. Гетьман зі своїм оточенням не прагнули негайного розриву з Річчю Посполитою, а намагалися йти на компроміс через переговори. Під час березневих переговорів 1648 р. з М. Потоцьким, козацька еліта наполягала на виведенні коронного війська із цих земель, ліквідувати на них управління Речі Посполитої, надати їм права укладати домовленості із зарубіжними правителями. Гетьман направляє клопотання до польського короля Владислава IV про збереження давніх прав Війська Запорозького, скасування попередніх сеймових конституцій про їх обмеження, складає інструкції козацьким послам до Варшави, звертається до коронного маршала Адама Казановського, коронного канцлера Ю. Оссолінського, князя В. Заславського, воєводи А. Киселя з проханням клопотатися перед королем та сеймом за Військо Запорозьке [81; 84, с. 23–27, 36–44, 46, 47, 126, 127, 128–131, 139–141, 151–154, 157–162].

Конфлікт інтересів між козаками та устроєм Речі Посполитої перетворив політичну кризу на повномасштабну війну. Вже у своїх перших «зазивних універсалах» квітня–травня 1648 р. український гетьман закликав духовних людей, війтів, бурмистрів, радців та інших урядовців «скинути ярмо» ляхів і різних панів, «які порушили наші права і зневажали наше військо Запорозьке», і «здобути свободу». Важлива деталь: Хмельницький прямо звинувачував польську владу у тому, що вони намагалися знищити автентичний політичний устрій України. Отже, Б. Хмельницький фактично проголосив спадкоємність козацької держави, її засад «самоуправи і вибору» (урядовців), що склалися на Запорожжі, обіцяє зробити «нашу землю... благословенною» [81, с. 176, 178]. Гетьман пише про себе: «...не буду жалувати ні життя, ні сили, готовий на всякі небезпеки, усе віддам, аби лише для загальної свободи і спокою, і душа моя не потішиться скоріше, доки не добуду свого плоду, що я в найвищім бажанні поклав». Проте документи Б. Хмельницького свідчать: навесні 1648 р. гетьман та його соратники ще не висували програму боротьби за державну незалежність [81, с. 240].

У «Зазивному універсалі» від червня 1648 р. Б. Хмельницький титулує себе не лише гетьманом Запорозького війська, а й «всієї сушої обіруч Дніпра малоросійської України». Пише про наміри «стати не проти милостивого пана свого короля, а проти гордих поляків, які мають за ніщо видані нам, козакам і взагалі всім малоросіянам високоповажні привілеї, що зберігають і скріплюють наші стародавні права й вольності». Кордонами «князівства Руського» гетьману бачились всі землі, якими володіли колись «благочестиві князі київські» [81, с. 154].

Воєнна кампанія 1648 р. стала серією нищівних ударів по військовій потужності Речі Посполитої. Перемоги під Жовтими Водами, Пилявцями та Поділлі дозволили Б. Хмельницькому перехопити стратегічну ініціативу. Вихід козацьких полків до Замостя наприкінці року поставив польську корону перед фактом появи нової геополітичної реальності. Документи 1649 р. засвідчують суттєве розширення та якісну еволюцію політичної програми Б. Хмельницького. У лютому 1649 р. Б. Хмельницький прямо заявив полякам, що його мета – визволення усього українського народу. Гетьман говорив тоді: «виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич» [81, с. 118]. І гетьмана, як очільника України, визнав король Речі Посполитої. Отримання гетьманських відзнак від польської корони у Переяславі свідчило про входження Б. Хмельницького до кола легітимних правителів тогочасної Європи. Літописець Самовидець підтверджує, що «...з разних стран монархи отозвались з приязнью до гетьмана й подарки прислали» [15, с.74]. Окрім визнання зі сторони Речі Посполитої, Б. Хмельницький отримав дарунки і від московського царя. Саме з цього моменту розпочався процес офіційного визнання Української держави на світовій арені.

З 1648 р. розпочинається активна фаза становлення національних інститутів влади – постає структурований державний апарат, де головну роль відіграє гетьман, а легітимність влади забезпечується через Генеральну раду. Юридичним фундаментом нової влади стало прийняття у 1648 р. «Статей про устрій Війська Запорозького». Прийняття цього акту формалізувало процедуру

обрання гетьмана та межі його компетенції, що забезпечило стабільність політичної системи в умовах війни. Заміна польської адміністрації відбулася шляхом надання козацьким органам управління загальнодержавних повноважень. Богдан Хмельницький вибудовував вертикаль публічної влади, яка характеризувалася інституційною цілісністю та впорядкованістю, що свідчило про успішне завершення першого етапу державного будівництва. Ця система мала три рівні: генеральний, полковий і сотенний. Перший складали вищі органи державної влади та управління: вищі колегіальні органи – Генеральна рада, Старшинська рада, гетьман як глава держави і генеральний (гетьманський) уряд. Другий — полкові козацькі ради, полковники, полкові уряди. Третій – сотенні козацькі ради, сотники, сотенні уряди. Полкові й сотенні структури управління формувалися на місцевому рівні, а міські самоврядні – переобиралися, зберігаючи функціонування на засадах Маґдебурзького права. Відповідно вибудовувалася й розгалужена судова система державних судів: сотенних, полкових судів (колегій) і генеральний суд; станових та спеціальних судів. У листуванні гетьман оминав згадки, пов’язані із державотворчими процесами та утвердження козацького устрою по всій її території.

Зборівський договір у серпні 1649 р., пункти якого, вважав гетьман, «мають бути на сеймі затверджені» [81, с. 230–232], юридично засвідчив завершення першого етапу формування Козацької держави. Відповідно до його положень, Запорозьке військо перебувало на королівському утриманні зі збереженням традиційних вольностей, водночас значно збільшувався козацький реєстр, окреслювались межі козацької території, столичним центром визначався Чигирин, заборонялося розміщення коронного війська у її межах; у Київському, Брацлавському, Чернігівському та Руському воєводствах урядові посади мали обіймати виключно представники «шляхти віри руської», а діловодство передбачалося вести «руським письмом» тощо [81, с. 230–232].

За спостереженнями провідних науковців Інституту історії України НАН України, еволюція державної форми правління в добу Б. Хмельницького

супроводжувалася складними й багатовимірними процесами. На ранньому етапі Козацької революції козацька система самоврядування формувалася відповідно до республіканських принципів, а «колективна воля» Війська Запорозького реалізовувалася через Генеральну військову раду, рішення якої мали обов'язковий характер для всіх суб'єктів козацької влади. Починаючи «з 1650 р. гетьман виявляє прагнення до започаткування спадкової династії, орієнтуючись на підтримку створеного ним кола старшини». Після вибореної козацькою Україною у червні 1652 р. незалежності «пришвидшується формування підвалин монархічної форми правління», «тим самим було покладено початок переростанню республіканської форми державного правління у монархічну» [81, с. 44, 46, 47; 83, с. 78–92]. Лише смерть Б. Хмельницького та державний переворот І. Виговського у жовтні 1657 р. «зруйнували крихку конструкцію української монархії», що не мала «міцної політико-культурної орієнтації на неї у середовищі старшини», і розпочався процес відновлення республіканської форми правління [83, с. 334; 24, с. 48]. Таким чином, не відбулась «українська монархія», утвердження у Козацькій державі «клану Хмельницького».

Складність викликає і питання визначення політичного режиму Гетьманщини, адже в добу Б. Хмельницького він перебував у стадії формування та зазнавав постійних змін. Дослідники зазначають, що «за часів великого гетьмана політичний режим швидко трансформувався від військово-демократичної форми до авторитаризму, який утверджувався у вигляді цезаризму з концентрацією керівництва ключовими владними структурами в одних руках, попри формальне збереження республіканського устрою…» [84, с. 13; 10, с. 28]. Такий авторитарний режим, зважають дослідники, був притаманний і у другій половині в період гетьманування Петра Дорошенка, Демка Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи.

Щодо форми правління Козацького Гетьманату за часів Б. Хмельницького варто відзначити таке. По-перше, не слід переносити на політичні реалії середини XVII ст. сучасні уявлення про монархію та республіку і

протиставляти їх. Річ Посполита (від лат. *res publica*) була шляхетською республікою із станово-представницькою монархією, у межах якої автономія в формі Руського князівства або Козацької республіки на початку Козацької революції розглядалася Б. Хмельницьким та козацькою старшиною як потенційна альтернатива незалежності. У Польщі сейм почав обирати короля з 1573 р. і на середину XVII ст. його влада була вкрай обмеженою шляхетською демократією [81, с. 169, 170; 84, с. 106–107].

Документи свідчать, що Б. Хмельницький прагнув і намагався максимально задіяти сейм Речі Посполитої та його інститути – сенат і короля, використовуючи їхні повноваження на користь України, зміцнення її представництва в сеймі та розширення прав і свобод козацтва, подібних до прав польської шляхти. Однак польська еліта та магнати відмовлялися визнавати створену Козацьку державу, незважаючи на її автономний статус. Посли гетьмана, які неодноразово відвідували сейм у Варшаві, фактично до 1654 р. не досягли жодного успіху. Тому протиставлення республіканської та монархічної форм правління, нібито закладених на Гетьманщині за гетьманату Б. Хмельницького, є некоректним і позбавленим історичної конкретики. По-друге, на думку істориків, вже з початку 1649 р. «припиняється функціонування загальної військової ради, що замінюється старшинською...»; гетьман використовує титул, що засвідчував божественне походження його влади: «Богдан Хмельницький. Божию милостью гетман з Войском Запорозьким», волі якого тепер мала підлягати «колективна воля» козацької спільноти. Проте подібна титулатура, яка підкреслювала божественне походження влади, була поширеною в Європі в Середні віки і на початку Нового часу, підкреслюючи легітимність і суверенітет монархів. Так, вождь англійської революції О. Кромвель у листі до Б. Хмельницького теж титулує його «Божою милістю генералісимус і стародавньої грецької релігії та церкви оборонець, володар всіх запорозьких козаків...» [81, с. 212].

Можна погодитися з оцінками істориків Гетьманщини (з певними застереженнями), що «враховуючи обмежену ефективність Загальних рад та

потребу в оперативному вирішенні нагальних справ, Б. Хмельницький поступово відмовлявся від їх скликання, розв'язуючи питання одноособово або переносивши їх на розгляд Старшинської ради» [83, с. 285–286]. Водночас, по-перше, гетьман не відмовлявся від проведення цих зборів, враховуючи виняткові повноваження цього народоправного органу щодо обрання гетьмана, ухвалення рішень про війну і мир, що потребували свідомої й активної підтримки козацтва, поспільства та міщанства. Крім того, потреба в скликанні Загальних рад обумовлювалася необхідністю зміцнення гетьманської влади, особливо в умовах посилення старшинської опозиції та прагнення піти на поступки Варшаві. Зокрема, Генеральна рада 26 травня 1651 р. підтримала курс Б. Хмельницького на продовження боротьби з Польщею [81, с. 219–220], а ухвала про розірвання відносин з Польською Короною була прийнята на Чигиринській раді у травні 1652 р. По-друге, гетьману доводилось зважати і на недоліки організації й діяльності генеральних рад. З огляду на велику чисельність, адже в їх роботі за звичаєвим правом мав право брати кожен козак, а з початком повстання і Національної революції й через різний соціальний склад, в умовах майже безперервної війни, було важко їх скликати й керувати їх роботою. До того ж рішення рад могли бути непередбачувані для гетьмана і генеральної старшини. Так, після укладання Зборівського трактату вже у грудні 1649 р. козаки звинуватили гетьмана в тому, що він без їхньої «ради з королем замирився». Маса козаків хвилювалася і 1651 р. вважала його винним у поразці під Берестечком.

Від початку Козацької революції та державотворчих процесів на звільнених від польської адміністрації землях України утверджувалася республіканська форма управління, яка ґрунтувалася на тому, що повноваження гетьмана, уряду та козацької старшини в полках і сотнях походили з мандату народу. На відміну від монарха, який не підпорядковувався жодним іншим владним суб'єктам, гетьман визнавав традиційну для «козацьких прав і вольностей» вільну гетьманську елекцію на загальних козацьких радах і не мав наміру її порушувати. У «Договірних статтях із московським царем Олексієм

Михайловичем» (пп. 1, 4, 6), «Березневих статтях» 1654 р. (п. і) та «Привілеях Війську Запорозькому» Б. Хмельницький домігся підтвердження всіх прав і свобод, які існували в Козацькій республіці: урядників у містах обирали «з наших людей», а після смерті гетьмана Запорозьке Військо самостійно обирало нового гетьмана [11, с. 262–263]. Ці демократичні принципи найповніше відповідали республіканській формі державного управління.

Показовим для оцінки політичного характеру гетьмана є факт, що, плануючи звернутися по протекцію до московського царя, він перед цим звернувся за порадою до запорозьких козаків. Козаки зі Січі відповіли: «Як писатимете пакта, то… дивіться самі, щоб не було в ньому нічого зайвого і шкідливого нашій вітчизні, некорисного і суперечливого нашим предковічним правам та вольностям» [81, с. 132, 133–136]. Очевидно, що монарх або авторитарний правитель у подібних обставинах не потребував би таких консультацій.

Відчуваючи наближення своєї смерті, гетьман у другій половині квітня 1657 р. скликав Генеральну раду за участю козацької старшини, полковників, сотників та виборних козаків. У виступі на Раді він зазначив: «Бог не дав мені закінчити цієї війни так, як би хотілося: по-перше, утвердити навіки вашу незалежність і волю, по-друге, звільнити Волинь, Покуття, Поділля й Полісся та звільнити православний народ від польського ярма…». Гетьман закликав: «Поки я живий, оберіть нового гетьмана на моїх очах вільним голосуванням». Він пропонував козакам кандидатури А. Ждановича, переяславського полковника П. Тетерю, полтавського полковника М. Пушкаря та генерального писаря І. Виговського. Проте ці особи відмовилися, а козаки наполягли на обранні 16-річного Юрія Хмельницького. Гетьман, щиро чи удавано, намагався заперечити: «син мій ще дитя молоде», а час нині небезпечний. Однак козаки запевнили, що йому допоможуть досвідчені мужі, і одностайно ухвалили його обрання [81, с. 532–533].

Таким чином, гетьман визнавав і скористався виключним правом елекції Генеральної ради. Менше ніж через рік І. Виговський, відправляючи послів на

Варшавський сейм для ратифікації Гадяцької угоди 1658 р., доручив їм домагатися, щоб після його смерті один із братів Виговських «…без жодних виборів успадкував Велике Гетьманство і Київське воєводство», а інший «успадкував польне гетьманство» [27, с. 34]. У цьому випадку коректніше говорити про «спадковий гетьманат» або «спадкову монархічну владу». Домігшись легітимного обрання своїм наступником сина, Б. Хмельницький, очевидно, прагнув запобігти після своєї смерті гострій боротьбі серед старшини за гетьманську булаву та уникнути розпалювання громадянської війни. Однак ці сподівання не справдилися, а події громадянської війни 1658–1663 рр. лише підтвердили передбачливість Б. Хмельницького.

Хоча Гадяцька угода привертає увагу істориків своїм потенційним значенням для України, Польщі та Росії, її практичний вплив виявився мінімальним, оскільки вона так і не була реалізована. Ще до її підписання на територію України вторглося величезне московське військо чисельністю близько 150 тисяч під командуванням князя Олексія Трубецького. Швидко зібравши власні сили та об’єднавшись із союзниками — поляками і кримськими татарами, Виговський рушив на північний схід для зустрічі з ворогом. 29 червня (8 липня) 1658 р. під Конотопом царські війська зазнали однієї з найважчих поразок у своїй історії. Проте гетьман не зміг повністю скористатися цією блискучою перемогою: московські гарнізони продовжували залишатися на Україні, напад запорожців на Крим змусив татарських союзників Виговського повернутися додому, а на Полтавщині знову спалахнули заворушення. Крім того, кілька промосковських полковників звинуватили гетьмана у «продажі України полякам» та підняли повстання. Цей удар став останнім. У жовтні 1659 р., не маючи змоги продовжувати війну з Москвою, Виговський зрікся гетьманства та емігрував на Правобережжя [88].

Перевага поступово перейшла на сторону Москви. Старшина, сподіваючись, що прізвище батька допоможе пом’якшити внутрішні суперечки, обрала гетьманом 18-річного Юрія Хмельницького. Князь Трубецькой, який повернувся на Україну з новим військом, вимагав, щоб молодий гетьман

прибув до його табору для перегляду угоди, укладеної його батьком із царем. Підкорившись цим умовам, Юрій допустився першої з низки політичних помилок. Переляканий силою московського війська та погрозами Трубецького, він повірив підробленому тексту Переяславської угоди 1654 р. і у 1659 р. підписав новий, надзвичайно невигідний документ — так званий Переяслав-2. Згідно з його положеннями, московські гарнізони розташовувалися не лише в Києві, а й у всіх головних містах. Крім того, козакам заборонялося вести військові дії або вступати у зовнішньополітичні контакти без дозволу царя, а також обирати гетьманів, генеральну старшину та полковників без схвалення Москви.

У 1660 р. між Москвою та Польщею спалахнула нова війна за контроль над Україною. Коли царські війська опинилися в оточенні польських військ під Чудновом, Юрій Хмельницький разом зі старшиною не надавали їм негайної допомоги. Замість цього молодий гетьман розпочав переговори з поляками, і після того як московити зазнали чергової нищівної поразки під Чудновом, погодився на повернення України до складу Речі Посполитої, підписавши Слободищенський трактат [27, с. 338]. У цей період і без того складна ситуація стала ще більш заплутаною. На Правобережжі, де розташувалися Хмельницький та польські війська, влада гетьмана залишалася чинною. Натомість на Лівобережжі, контрольованому Москвою, козаки виступили проти Юрія Хмельницького та обрали наказним гетьманом переяславського полковника Якима Сомка [95]. Розділена між польськими та московськими військами, розірвана соціальними конфліктами та суперечками між політичними групами, Козацька Україна опинилася у двох окремих адміністративних частинах, кожна з яких мала власного гетьмана. Таким чином, етап Руїни досяг свого апогею.

У січні 1663 р., відчуваючи власну безсилість у складній і стрімко погіршуваній ситуації, Хмельницький зрікся гетьманської булави та відійшов до монастиря. Влада його наступника, Павла Тетері, поширювалася лише на Правобережжя. Тетеря, відданий прихильник пропольської політики, походив

із українського шляхетського роду, отримав ґрунтовну освіту та обіймав низку ключових посад за часів Б. Хмельницького. Проте, на відміну від попередніх гетьманів, він не намагався формувати самостійну козацьку політику й значною мірою підпорядковувався польській владі. Разом із польськими військами Тетеря окупував Лівобережжя, спонукаючи короля Яна Казимира продовжувати наступ аж до Москви. Після поразки цього наступу Тетеря разом із поляками повернувся на Правобережжя для придушення повстань проти шляхти, що там спалахнули.

У прагненні відплатити за повстання 1648 р. поляки на захоплених територіях безжально палили поселення, грабували й убивали мирне населення. Існують твердження, що польський магнат Стефан Чарнецький навіть наказав розкопати могили Богдана та Тимоша Хмельницьких у Суботові й розкидати їхні рештки.

На прохання Тетері поляки заарештували і стратили Виговського як потенційного конкурента гетьмана. Юрія Хмельницького витягли з чернечої келії та кинули до польської в’язниці в Мальборку на Балтійському Помор’ї. Дії Тетері й польських військових викликали загальне обурення, внаслідок чого гетьман Правобережної України втратив останніх прибічників серед козаків, зрікся влади та втік до Польщі. Стало цілком очевидним, що будь-яке порозуміння між українцями, особливо нижчими верствами, та поляками практично неможливе, незалежно від аргументів, які намагалися його обґрунтувати.

Після поділу України на польську та московську сфери впливу та з посиленням міжусобиць між гетьманами, які фактично були маріонетками чужоземних правителів, козацькі провідники занепокоїлися долею «бідної неньки-України» й прагнули відновити її колишню славу. Одним із найактивніших прихильників відродження козацької справи став 38-річний черкаський полковник Петро Дорошенко, який згодом очолив Правобережну Україну як гетьман.

На початку свого гетьманування Дорошенко, як і його попередники на Правобережжі, дотримувався пропольського курсу. Проте його політичний курс різко змінився після підписання Андрусівського миру в січні 1667 р. між поляками та московитами. Хоча цей договір головним чином стосувався України, обидві сторони навіть не поцікавилися думкою самих українців. За умовами миру Козацька Україна фактично поділялася навпіл: Лівобережжя визнавали під владою московського царя, а Правобережжя поверталося під польський контроль. Щодо Києва було вирішено, що місто залишиться під московською владою ще на два роки, після чого буде передане полякам. Однак Москва цей пункт не виконала й продовжувала утримувати Київ. Водночас безлюдні та широкі землі запорожців опинилися під подвійним польсько-московським управлінням, виконуючи роль буферної зони проти нападів татар.

Хоча обидві сторони залишилися задоволені угодою, для українців вона стала справжньою політичною катастрофою. Якщо Хмельницькому та Виговському, які керували всією Наддніпрянщиною, було непросто зберегти свободу дій, то їхнім наступникам, ще більше обмеженим зовнішніми правителями, незалежна політика стала практично неможливою. Повернення польської шляхти на Правобережжя та усвідомлення серед населення, що Москва грубо порушила свої зобов’язання 1654 р. щодо захисту України від поляків, спричинили розчарування та гнів на обох берегах Дніпра.

Дорошенко, який, за переказами, пережив серцевий напад, дізнавшись про Андрусівський мир, відмовився від пропольського курсу й вирішив відновити один із старих планів Богдана Хмельницького – звернутися по підтримку до Оттоманської Порти. Він обрав сприятливий момент: Порта саме готувала серію масштабних воєнних кампаній і охоче надала гетьманові допомогу. Восени 1667 р. спільне турецько-козацьке військо атакувало польські сили на теренах Галичини поблизу Підгаєць, змусивши короля Яна II Казимира надати П. Дорошенку значну автономію на Правобережжі. Однак цього йому було замало. Щоб остаточно позбутися польського впливу, він формально підкорив Україну Туреччині. Закріпившись на Правобережжі, Дорошенко з військом

рушив на Лівий берег, поваливши свого суперника – гетьмана Івана Брюховецького. У 1668 р. він досяг піку своєї влади: спираючись на турецьку підтримку, підпорядкував як Правобережжя, так і Лівобережжя та був проголошений гетьманом «обох боків Дніпра».

Зі слабкістю власної влади П. Дорошенко ледь контролював навіть Правобережжя. У 1672 р. він із загоном у 12 тисяч був змушений підтримувати 100-тисячну турецьку армію, що витісняла поляків із Поділля, перетворюючи його на турецьку провінцію. Союз із ненависними «бусурманами» позначився на репутації гетьмана і швидко зменшив його підтримку серед населення. Останній удар припав на 1675–1676 рр., коли московські війська та лівобережні козаки втягнули турків у криваву боротьбу за Чигиринську фортецю, а Дорошенко опинився на боці «невірних», воюючи проти православних земляків. Усвідомлюючи безвихідь, він передав гетьманські клейноди Івану Самойловичу, новому гетьману Лівобережжя. Цар віднісся до нього досить м’яко, наказавши заслати «останнього з справжніх козаків» до Москви.

Отже, у період Руїни відбулася трагічна подія – поділ українських земель між Річчю Посполитою та Московським царством відповідно до договору, укладеного 30 січня 1667 р. у білоруському селі Андрусово під Смоленськом. Україна втратила статус самостійного суб’єкта міжнародної політики і перетворилася на розмінну монету у грі її агресивних сусідів, ставши об’єктом їхньої колонізації. Проте на Лівобережжі, що входило до складу Московського царства, ще зберігалася певна внутрішня автономія. Кожен новообраний гетьман укладав окремі договори зі столичним урядом. Їхня основа складалася з так званих «Статей Богдана Хмельницького», проте з часом у них постійно з’являлися нові обмеження автономії України. Досить згадати Переяславські статті 1659 р. Юрія Хмельницького, Московські статті 1665 р. Івана Брюховецького, Глухівські статті 1669 р. Дем’яна Ігнатовича (Многогрішного), Конотопські статті 1672 р. Івана Самойловича та інші документи, що яскраво ілюструють нерівноправність московсько-козацьких політичних відносин [27].

РОЗДІЛ 3
КОЗАЦЬКА УКРАЇНА (ГЕТЬМАНЩИНА) ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVII – 80-рр. XVIII ст. У ШКІЛЬНІЙ ДИДАКТИЦІ

3.1. Військо Запорозьке (Гетьманщина) останньої чверті XVII ст. – початку XVIII ст.: політична система, інституційна модель і виклики козацької автономії

Козацький Гетьманат (Військо Запорозьке, Гетьманщина) являв собою своєрідне політичне формування, особливістю якого був тісний зв'язок із мілітарними практиками українського козацтва. Саме ці військові традиції виступали ключовими чинниками, що формували державні інститути, систему територіальної організації та політичну модель держави. Висока структурованість військових підрозділів була однією з визначальних рис політико-військової організації Гетьманщини на тлі інших держав ранньомодерної Європи. Метою цього розділу стане дослідження того, як глибока мілітаризація впливала на формування та розвиток гетьманату в середині XVII ст., а також як ця модель пристосовувалася до геополітичних викликів і модернізаційних змін у військовій сфері в умовах Мілітарної революції.

Козацька революція, яка розпочалася з нового повстання запорозьких і реєстрових козаків у 1648 р., за два роки вийшла за межі звичайного військового заколоту й досягла вражаючих результатів. Повстання отримало підтримку частини руської шляхти, міщан і селян, що дозволило контролювати величезні території, раніше недосяжні для жодного козацького руху. Серія поразок коронного війська, смерть короля Владислава IV та обрання нового монарха надали Б. Хмельницькому та вищому командуванню повсталого війська можливість диктувати умови Речі Посполитої щодо припинення конфлікту. Основними вимогами були задоволення станових потреб козацтва (збільшення реєстру, відновлення виборності старшин та прав, втрачених за Ординацією 1638 р.), а також передача влади на захоплених у 1648–1649 рр.

територіях. Більшість цих вимог було враховано під час укладення Зборівської угоди у серпні 1649 р., яка створила автономну адміністративну область під управлінням козаків у складі Речі Посполитої. Керівником області визнавався командувач Війська Запорозького (гетьман), затверджуваний королем і сеймом, який здійснював управління землями, де козаки мали право вільного проживання. Резиденцією гетьмана став Чигирин, що разом із староством передавався у рангове володіння («на булаву»), фактично набуваючи статусу ординації. Цей пункт мав особливе значення, оскільки Річ Посполита вперше офіційно визнала титул гетьмана для козацького очільника (його попередників називали «старшими реєстрового козацтва»), а обсяг його військово-політичних повноважень перевищував права великих коронних і литовських гетьманів.

Територія автономної козацької області охоплювала землі трьох воєводств – Київського, Чернігівського та Брацлавського. На цих територіях вся адміністративна, судова та військова влада переходила до козацьких старшин, а військовий поділ Війська Запорозького фактично став основою нової адміністративної системи. Район поділявся на 16 полків, розташованих приблизно рівномірно на правому та лівому берегах Дніпра. Шість із цих полків (Білоцерківський, Корсунський, Канівський, Переяславський, Чигиринський і Черкаський) мали старі реєстрові корені, створені за Куруківською угодою 1625 р., і формували територіальне ядро козацької автономії.

Хоч адміністративна сітка зазнала, здавалося б, радикальних змін, багато старих дореволюційних структур залишилися незмінними. Межі полків центрального регіону та Лівобережжя здебільшого збігалися з кордонами колишніх воєводств, староств, повітів і каштеляній. Функції нових посадових осіб – полковників, сотників і городових отаманів – у значній мірі повторювали обов’язки королівських намісників. Така спадковість була логічною, адже адміністративні межі регіонів формувалися поступово протягом століть, відображаючи традиції, оборонні потреби, соціальну структуру населення, економічні особливості та комунікації.

Перебудова адміністративно-управлінської вертикалі відповідно до військової організації козацтва забезпечувала ефективне й швидке формування війська. Водночас цивільне управління вимагало подальшого вдосконалення цієї системи та уточнення меж полків, оскільки вони різнилися за чисельністю населення (а отже, і мобілізаційним потенціалом) та за площею, що створювало значні труднощі у керуванні ними.

Майже повний суверенітет та внутрішній устрій Гетьманщини були закріплені московським царем Олексієм Михайловичем у Березневих статтях 1654 р. [90]. Ці документи не лише збільшили чисельність козацького привілейованого стану до 60 000 осіб, але й закріпили ключові ознаки політичної незалежності гетьманату: свободу виборів гетьмана та старшини, право вести зовнішні відносини, користуватися власним правом, включно з традиційними “правами й вольностями”, наданими колись великими литовськими князями та польськими королями, а також самостійне керівництво військами та ресурсами краю [91].

Основою військово-політичної системи козацької держави була організаційна структура реєстрового козацтва [92]. У процесі формування устрою цієї системи принципи організації козацького війська були поширені на ключові сфери внутрішнього життя: територіальний поділ, адміністрацію всіх рівнів, судочинство та інші галузі. В результаті такої специфічної екстраполяції реєстрове військо фактично стало державою, а держава набула рис, характерних для війська, зокрема адміністративного поділу, що повторював військовий, та номенклатури урядників [93].

Принципи функціонування української держави ранньомодерної епохи знайшли своє відображення в українській історіографії [36–39; 49–54; 61, 92; 93]. Водночас процес державотворення часто відбувався не завдяки, а всупереч чинникам політичного життя суспільства. Одним із таких факторів, що виник на межі XVII–XVIII ст., став російський абсолютизм.

У другій половині XVII ст. політична система Війська Запорозького зазнала суттєвих змін під впливом різних чинників. Республіканського-

демократичний устрій час від часу набував рис авторитаризму або олігархії. Обрана модель козацького адміністрування центральної влади потребувала подальшого розвитку, щоб функціонувати як повноцінний державний організм. Це стосувалося виконавчої влади, порядку роботи центральних і місцевих органів, козацького судочинства, фінансової системи та інших сфер. Вирішення цих завдань вимагало інтегрованого підходу, що відповідав логіці державного життя Гетьманщини.

Під час Визвольної війни через внутрішні суперечності та труднощі у проведенні зовнішньої політики гетьман Богдан Хмельницький поступово схилявся до ідеї спадкової влади в Україні та встановлення монархічного ладу, який відповідав загальноєвропейським тенденціям ранньомодерного політичного устрою. Ще під час переговорів із королівськими комісарами в Переяславі 1649 р. Хмельницький заявив польським послам: «Правда то є, що я людина маленька, але мені Бог дав що є єдиновладним самодержцем руським» [95]. Концентрація влади в одних руках могла б стримати прояви охлократії у Війську Запорозькому. Цій ідеї також відповідало рішення чигиринської старшинської ради у квітні 1657 р. передати булаву молодшому сину гетьмана Юрію.

Спроба створення династії Хмельницьких відображала логіку розвитку Війська Запорозького і могла сприяти об’єднанню української еліти навколо державотворчих ідей. Проте восени 1657 р. ситуація змінилася після обрання гетьманом колишнього генерального писаря Івана Виговського. Отримавши булаву, він відкинув монархічну концепцію і спирався на підтримку старшини, обіцяючи на Корсунській раді: «Без вашої військової ради жодних справ не чинити» [96], ігноруючи позицію запорожців. Фактично це означало курс на олігархічну республіку, що значно послаблювало центральну владу. За умов роз’єднаності еліти та відсутності чітких стратегій розвитку держави це створювало серйозну загрозу боротьби за гетьманську булаву.

Ідея спадкового правління в Україні для стабілізації політичної системи реалізовувалася за часів гетьманування Дем’яна Ігнатовича та Івана

Самойловича. Паралельно формувалися старшинські династії, що сприяло утвердженню постійних управлінських груп на вищому та середньому рівнях. Проте з поступовим обмеженням української автономії досягти цієї мети ставало дедалі важче. До того ж значним чинником ускладнення були постійні втручання Речі Посполитої, Московії та Османської імперії у внутрішні справи Війська Запорозького.

У цей період правовий і політичний статус Гетьманщини визначався Глухівськими статтями 1669 р., які стали своєрідним компромісом між виснаженою війнами українською старшиною та ослабленим тривалими конфліктами Московським царством. На відміну від Московських статей Івана Брюховецького 1665 р., цар відмовився від безпосереднього контролю над українськими містами та селами та від стягнення податків із території Гетьманщини для царської скарбниці. Хоча гетьманський уряд позбавлявся права на зовнішні контакти, а царські воєводи були присутні у деяких полкових містах, Україна зберігала певну автономію під зверхністю Москви. Водночас воєводи не мали права втручатися в судові справи, а розподіл земельних пожалувань залишався виключною компетенцією гетьманської адміністрації [36].

Ці положення були відтворені у Конотопських статтях 1672 р. та Переяславських статтях 1674 р., хоча частина нововведень мала на меті обмежити повноваження гетьманського уряду. Незважаючи на тиск зовнішніх сил, Іван Самойлович, як і його попередники, докладав значних зусиль для збереження єдності Української держави в її етнічних межах.

Вічний мир 1686 р., укладений між Росією та Річчю Посполитою, проігнорував інтереси української сторони, ще раз підкресливши ненадійність московського царя як сюзерена. Тому Іван Самойлович спрямовував свої зусилля на зміцнення державних інституцій, приборкання свавілля старшини та запобігання хаотичному впливу низів, про що згадували його критики у доносі князю Василю Голіцину влітку 1687 р. Паралельно гетьман мріяв про впровадження спадкового гетьманату, що викликало занепокоєння як серед

козацької старшини, так і царської адміністрації. У результаті московська влада жорстоко розправилася з Самойловичем та його родиною.

Прийшовши до гетьманської булави у 1687 р., Іван Мазепа був змушений підписати Коломацькі статті, які суттєво обмежували політичну самостійність Української держави. Вони вперше заперечували державний характер гетьманської влади та Гетьманщини загалом, позначаючи її як «Малоросійський край гетьманського полку», що перебував у тісному підпорядкуванні «Великоросії». Гетьман позбавлявся права вести дипломатичні переговори з іноземними державами та відсторонювати від посад членів генеральної старшини без дозволу царя, а старшина – право переобирати гетьмана. Для охорони резиденції – Батурина – виділявся полк московських стрільців. Гетьман та старшина зобов'язувалися сприяти зближенню з великоросами, зокрема через змішані шлюби, і малоросійським мешканцям надавалася можливість вільно переїжджати до великоросійських міст [25].

Політичний устрій України зазнав значних змін після укладення Московських статей 1689 р., що відбулося в період, коли Петро I шукав підтримки для зміцнення власної самодержавної влади. Цей документ визначав порядок взаємин Гетьманщини з Російською державою до моменту переходу Івана Мазепи на бік шведського короля Карла XII у 1708 р.

Політична система України зазнала серйозних випробувань під час Великої Північної війни, що співпало із зміцненням абсолютизму в Росії. Вже в XVII ст. у цій країні зростала роль помісного господарства в економіці, що посилювало значення дворянства у політичному житті. За правління Олексія Михайловича абсолютизм спирався на дворянство у боротьбі з опозицією бояр і церкви, які протидіяли зміцненню царської влади. До кінця століття станово-представницька монархія трансформувалася в абсолютну: форма правління залишалася колишньою, але її зміст і зовнішні ознаки зазнали суттєвих змін. За царювання Петра I верховна влада повністю концентрувалася в його руках, набуваючи рис «східної деспотії», одночасно формуючи розгалужену чиновницьку систему. Ця бюрократія активно реалізовувала численні реформи

у сфері управління, станового устрою, церкви, культури та побуту, що значною мірою вплинуло і на політичний устрій Гетьманщини.

Відповідно до Московських статей гетьман Іван Мазепа став на бік царя Петра I у війні проти Швеції. Це супроводжувалося широким залученням ресурсів і військового потенціалу Гетьманщини. Козацькі підрозділи не лише виконували бойові завдання за межами України, а й підпорядковувалися російським офіцерам, що часто спричиняло непорозуміння та конфлікти.

У царському середовищі поступово визрівали плани радикальної перебудови політичної системи Гетьманщини. За свідченнями генерального писаря Війська Запорозького Пилипа Орлика, у 1706 році один із наближених до царя, Олександр Меншиков, висловив думку про необхідність таких змін, а вже наступного року сам Петро I підтвердив її на військовій нараді в Жовкві [26]. Передбачалося реформувати козацьке військо, перетворивши його на регулярні підрозділи російської армії, а виборну старшинську адміністрацію замінити на систему воєвод або губернаторів.

Тривога гетьмана Івана Мазепи та козацької старшини щодо реформаторських планів Петра I спонукала їх шукати нових союзників серед польських урядовців, включно з королем Станіславом Лещинським. Коли восени 1708 року на українські землі прибули війська Швеції, було укладено угоду на умовах васалітету з шведським королем Карлом XII.

Новий гетьман Іван Скоропадський відчув на собі повну імперську зверхність Москви. Вже навесні 1709 року при ньому постійно перебував царський представник князь Василь Долгоруков. Перемога під Полтавою дала можливість царю офіційно закріпити свого резидента при гетьманському дворі. З липня 1709 року ці обов’язки почав виконувати московський стольник Андрій Ізмайлов.

Офіційна інструкція царського урядника визначала його завдання: спостереження за рухами запорожців на українських кордонах, контроль зовнішньополітичної діяльності гетьмана Івана Скоропадського та участь у призначеннях на старшинські посади. Проте таємна інструкція царя значно

розширювала повноваження резидента. Для запобігання «зради» йому дозволялося залучати російські війська, розташовані на території України. Особливу увагу приділяли кадровим призначенням та фінансовим питанням, зокрема збору податків.

Царське резидентське представництво в Україні запроваджувалося без укладення традиційної угоди з Москвою, яка від часу Б. Хмельницького завжди оформлювалася при обранні нового гетьмана. У липні 1709 р. Іван Скоропадський у Решетилівці направив Петру І проєкт із 14 «статей», у якому просив підтвердити українцям їхні давні права та вольності [36]. Однак, надмірно впевнений у собі після Полтавської перемоги, цар відмовився розглядати їх, пояснюючи це зайнятістю. Деякі «статті» отримали резолюції від державного канцлера Гаврила Головкіна, але вони залишилися формальними деклараціями без реального виконання. Фактично це означало, що вперше з 1654 р. Україна втратила можливість самостійно укладати угоди з Росією, де незмінно зміцнювався абсолютистський режим.

Заміна царського резидента в Україні восени 1710 р. на Федора Протасьєва стала приводом для розширення його повноважень. Інструкція державного канцлера Г. Головкіна передбачала обов’язок доповідати про доноси на гетьмана та старшину, а підозрюваних відправляти на допити до російських воєвод. Пізніше цей пункт отримав детальне роз’яснення щодо методів виявлення осіб, проти яких надходили скарги, з залученням російських «ратних людей». Резидент мав регулярно надсилати звіти до Петербурга раз на два місяці. Його діяльність була спрямована на послаблення гетьманської влади та створення атмосфери недовіри серед козацької старшини. Політика Москви щодо України у цьому ключі була чітко визначена київським генерал-губернатором Дмитром Голіциним.

На тлі активного поступу російського абсолютизму частина козацтва, яка перейшла на територію Османської імперії, влітку 1709 р. намагалася після смерті Івана Мазепи переглянути політичний устрій в Україні. Найближчі соратники гетьмана, насамперед молодша генерація козацької старшини,

здебільшого вихованці Києво-Могилянської академії: Григорій Герцик, Пилип Орлик, Федір Нахимовський, Іван Ломиковський, Федір Мирович, виявили схильність до сприйняття нових ідей європейського політикуму про створення держав внаслідок договору між правителем та підданими, які були декларовані ідеологами ранньобуржуазних революцій. Зразковою формою державного життя вбачалася конституційна монархія. Можливо, переваги останньої ще більш зримо постали перед творцями «Бендерської конституції» в умовах еміграції навесні 1710 р. [13; 20].

Натхненна духом боротьби і вірою в близьку перемогу конституція була не лише витвором української політичної думки, але й декларацією державних прав, насамперед першим конституційним актом. На переконання дослідника історії українського права Миколи Василенка з його допомогою козацька старшина зробила реальну спробу єдиний раз самостійно підвести «юридичну основу під державний лад України» [35]. Рівень юридичної думки на початку XVIII ст., очевидно, був недостатнім для втілення в текст конституції чітких і конкретних положень та правових норм, характерних для новітньої доби. У багатьох місцях питання про норми лише ставилося, а їх формулювання полишалося за гетьманом. Однак це не применшує значення документа, в якому закріплювалося право старшини на провідну роль у державних справах Гетьманщини.

Щоб зрозуміти, що козацька старшина усвідомлювала сенс своїх дій, варто звернутися до преамбули документа. У ній окрім викладу історії Війська Запорозького прямо згадувався «народ козацький». Також у тексті проглядається ідея безперервності державотворчих процесів в Україні, яка простежується від часів княжої Русі.

У самому тексті Конституції Пилипа Орлика були окреслені основні засади створення незалежної Української держави під номінальним протекторатом шведського монарха. Влаштування владної системи було спрямоване на запобігання концентрації влади в руках одного гетьмана і передбачало встановлення парламентсько-монархічної моделі управління.

Таким чином, у документі вперше в Україні фіксувався намір організувати державне життя відповідно до європейських політико-правових ідеалів. Проте реалії початку XVIII століття заважали втілити ці плани, і гетьману у вигнанні довелося довгий час безуспішно шукати підтримки серед європейських правителів.

Перемога під Полтавою, успіхи російського флоту на Балтійському морі та укладене перемир'я з Туреччиною надали царській адміністрації можливість активніше втручатися у справи Гетьманщини. Щороку гетьманська влада зазнавала нових обмежень. Так, у 1713 р. на вимогу київського воєводи Бориса Шереметьєва та царського резидента Федора Протасьєва з посад полковників були усунуті Василь Савич (Лубни) та Іван Ніс (Прилуки). Натомість ніжинським полковником призначено російського офіцера та зятя українського гетьмана – Петра Толстого. У грамоті Петра I від 22 січня 1715 р. для Івана Скоропадського встановлювалася заборона обирати старшин без погодження з царем та стольником Протасьєвим. Головним критерієм для призначень старшин визначалася вірність монарху, тому часто гетьман дізнавався про нові призначення лише після офіційної публікації указу в Петербурзі.

Вершиною абсолютистської політики Петра I стало його проголошення імператором всеросійським у 1721 р., що безпосередньо вплинуло на взаємини з Гетьманщиною. 14 листопада Петро I видав грамоту, у якій висловлював незадоволення діяльністю підпорядкованої гетьманові військової структури та наказував створити в Глухові судову канцелярію на чолі з генеральним суддею Іваном Чернишом. Уже 29 квітня 1722 р. імператор видав іменний указ про створення Першої Малоросійської колегії – головного касаційного та фінансового органу в Гетьманщині, що фактично заклало основу для ліквідації Української держави ранньомодерної доби.

Таким чином, державницькі засади Гетьманщини пройшли складний шлях еволюції від республіканських до обмеженої монархії, а на межі XVII–XVIII ст. вони наштовхнулися на протилежну форму правління – російський абсолютизм. Запропонований козацькою елітою новий тип суспільних

відносин, вміщений у Конституції Пилипа Орлика, не був втілений в життя. А зміцнення позицій російського царя зумовило кристалізацію імперського режиму, якому Українська держава виявилася неспроможною протистояти.

3.2. Козацька Україна і ранньомодерна Російська імперія у XVIII ст.: аналіз політичних відносин на уроках історії у 8 класі

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. українське суспільство зазнало глибоких трансформацій у складі Російської імперії: Україна увійшла до складу держави, а центр політичного та релігійного життя перемістився до Москви. Це значно вплинуло на розвиток суспільно-політичної думки в ранньомодерній Україні. Водночас активізувалися процеси денаціоналізації українського життя та свідомості, на що особливо впливала московська православна церква, що слугувала провідником імперського шовінізму. Внаслідок цього Україна втратила політичну самостійність і перетворилася на периферійний регіон Російської імперії.

Основи російської державності та абсолютизму були розроблені у XVIII ст. українським мислителем Т. Прокоповичем. Він виклав ідеї російського абсолютизму, реалізація яких зрештою призвела до фактичного заперечення існування Української держави. Початком цього процесу стала політика Петра I, а завершальними етапами — укази Єлизавети I та Катерини II, якими ліквідовувалася українська автономія та будь-які прояви політичної самостійності українського народу.

Наприкінці XVII – XVIII ст. українські інтелектуали, релігійні та політичні діячі не ставили за мету формування національної ідентичності чи усвідомлення відмінності від Москви. Орієнтація на єдиновірну Росію призводила до того, що українці не усвідомлювали власної національної самобутності. Подібно до попередніх періодів, політична свідомість у XVIII ст. залишалася слабко розвиненою, а основним фактором етнічної єдності залишалося православ’я. Водночас утверджувалася і підтримувалася ідея, що українці є підданими царя, а Україна – невід’ємною частиною Російської

держави. Як зауважує М. Рябчук, українці сприймали себе частиною «православно-слов'янської спільноти», що мала певну місцеву автономію та історично обґрунтовані права й «вольності». Хоч масова міграція освічених українців до Москви й сприяла Просвітництву та певній модернізації відсталих регіонів, вона не призвела до їхньої культурної асиміляції, тобто до «малорусизації» чи, у сучасній термінології, «українізації» [79, с. 73].

Перебіг суспільно-політичного життя України в кінці XVII – XVIII ст. свідчить про те, що національна ідентичність українців сприяла формуванню наднаціональної імперської ідентичності. Як наслідок розвиток України, її культури, державної ідеї був значно пригальмований, а то й зупинений взагалі.

Розвиток суспільно-політичного життя в Україні того часу був доволі суперечливим. Парадокс полягав у тому, що духовні та інтелектуальні еліти, які могли б стати носіями української ідеї, формували імперську свідомість. На нашу думку, відсутність Української держави наприкінці XVII – XVIII ст. компенсувалася прагненням православних священиків та освічених діячів створити певну національну єдність через церкву. Згодом до цього процесу приєдналася козацька еліта, яка успішно інтегрувалася в структури Російської імперії, виконуючи там різні ролі, що не завжди відповідали національним інтересам. Відсутність національної самосвідомості та ідентифікація з православно-слов'янською спільнотою негативно вплинули на демократичний розвиток України [94].

Досліджуючи українську суспільно-політичну думку кінця XVII – XVIII ст., слід звернути увагу на тісно пов'язані з нею процеси формування елементів національної свідомості, яка в XVIII ст. проявлялася переважно у формі малоросійської самосвідомості.

Головним носієм малоросійської самосвідомості виступала козацька верхівка, передусім старшина. Її переконання та дії значною мірою визначали політичні та культурні орієнтири українського народу в період ранньомодерної України. Козацька еліта передавала історичні традиції, що походили ще з часів Старокиївської держави, і надавала ключового значення православ'ю в житті

суспільства. Як зазначає З. Когут, будь-яке дослідження української історії козацької доби повинно враховувати роль цього політичного утворення XVIII ст., яке сучасники називали Малоросією, а історики згодом охрестили Гетьманщиною [68; 72].

Гетьманщина (Лівобережна Україна) продовжувала державні традиції, закладені за часів Б. Хмельницького. Незважаючи на обмеження автономії після союзу І. Мазепи зі шведами у 1709 р., козацька держава зберігала власні інституції до 1780-х рр. Лише згодом території України остаточно підпали під контроль Російської імперії. Для козацької верхівки Мала Русь була рідною землею, і саме вона в середині XVIII ст. дала назву своїй території та українському народу, який почав ідентифікуватися як малоросійський. З. Когут підкреслює, що козацька еліта Гетьманщини пройшла кілька етапів раннього національного будівництва, що стало основою формування малоросійської ідентичності [58, с. 84].

Козацька еліта була важливою частиною суспільно-політичного життя впродовж всього часу функціонування та занепаду Української держави. Так, у Речі Посполитій козацька еліта була інтегрована в політичну культуру цієї держави, була на військовій службі в польського короля і таким чином задовольняла свої майнові і політичні цілі (як це робив, наприклад, П. Конашевич-Сагайдачний). Інша ж частина козацької старшини перебувала в конфлікті з польською політичною системою і брала участь у боротьбі проти поляків (Б. Хмельницький та його однодумці).

В. Горобець підкреслює, що боротьба українського козацтва проти польського панування стимулювала поширення ідей автономії серед козацької еліти. Розвиток Національної революції поступово формував у старшини новий комплекс політико-культурних орієнтацій, які вперше були зафіксовані у листі Б. Хмельницького до коронного гетьмана М. Потоцького в березні 1648 р. і стосувалися вимоги відновлення козацьких традиційних прав та вольностей [92, с. 320–321].

Однак у другій половині XVII – першій третині XVIII ст. в Україні вже існували два неоднакових за впливом центри влади – Гетьманщина та російська влада. Ця обставина суттєвим чином визначала економічне, політичне становище козацької еліти, стан її свідомості. Еліта, особливо найвищі її прошарки, впливала на політичні рішення Гетьманщини. В XVIII ст. відбувалася інкорпорація козацької еліти в російське дворянство: вона починає називатися малоросійською шляхтою.

Суспільно-політичні погляди козацької старшини зазнали значних змін від часів Хмельниччини до кінця XVIII ст. Згідно з оцінкою З. Когута, на ранніх етапах еліта була тісно пов'язана з козацтвом, яке перебувало в патримоніальних стосунках із королем і не повністю усвідомлювало власну ідентичність. Проте під час Національно-визвольної війни політичні пріоритети та погляди козацької старшини зазнали суттєвої трансформації: з'являються елементи ідей Великого князівства Литовського (Ю. Немирич, І. Виговський) та формується концепція козацької держави (Б. Хмельницький) [58, с. 39].

Можна стверджувати, що в цілому суспільно-політичні погляди української еліти Гетьманщини збігалися з прагненням православної церкви інтегрувати українське суспільство. Проте на середину XVII ст. ідея створення національної держави ще не була домінантною в українському політичному просторі. Однією з причин цього було деформування національної свідомості козацької еліти. Вже в кінці XVII ст. в її середовищі переважали московські політико-культурні орієнтації.

Водночас у період Гетьманщини почала формуватись досить впливова українська шляхта, яка прагнула ототожнювати себе із знаттю польських часів і починати свій родовід від шляхти. На нашу думку, в українській свідомості досить тривалою була й шляхетська традиція (вона була послаблена під час Національної революції середини XVII ст.), яка стала частиною політичної моделі устрою Гетьманщини. Крім того, це відображалося і в змісті правової системи Гетьманщини, яка ґрунтувалась на статтях Литовського статуту 1566 р.

і передбачала надання шляхті політичних і економічних привілеїв. Володіючи такими привілеями, козацька еліта почала називати себе шляхтою [21].

Інституційним закріпленням української еліти як шляхти стали статті зводу законів, складеного в 40-х роках XVIII ст. під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ» [21]. Хоча цей збірник не отримав офіційного затвердження від російських монархів, він фактично застосовувався на Лівобережній Україні. Основу «Прав» становили норми Статуту Великого князівства Литовського 1588 р., збірників Магдебурзького та Саксонського права, а також звичаєвого права. При їх складанні враховувалися також політичні та правові акти гетьманської адміністрації — універсали, гетьманські розпорядження, інструкції Генеральної військової канцелярії та договори українських гетьманів із російськими царями, починаючи з 1654 р. [21]. Варто зазначити, що цей політико-правовий проєкт залишився незавершеним, оскільки в другій половині XVIII ст. поступово скасовувалися залишки автономії України, а російське законодавство поширювалося на всю її територію.

У «Правах, за якими судиться малоросійський народ» визначався статус шляхти, який був набагато вищим, ніж у простих людей (посполитих). Шляхтою називалися передусім ті представники вищого шару українського суспільства, що належали до шляхти польських часів. Також шляхтою могли бути військові й цивільні чини від сотника і вище, священики і вище духовенство, іноземні дипломати. В пункті 1 «Прав» стверджується, що дія цього документу поширюється практично на всіх [21, с. 30].

Варто зазначити, що в Російській імперії того часу існував аналогічний нормативно-правовий акт — «Табель про ранги» («Табель о рангах», 1722 р.), створена Петром I система державних чинів і звань. Вона мала на меті встановити відповідність між різними посадами військової, цивільної та придворної служб, визначити їхню ієрархію та правила присвоєння дворянства державним службовцям.

Слід відзначити, що на момент написання «Прав, за якими судиться судится малоросійський народ», дуже переконливим був європейський вплив на механізми функціонування українських політичних інституцій і на українське суспільство загалом. Незважаючи на те, що в середині XVIII ст. існувала сформульована малоросійською шляхтою концепція відповідальності за територіальну цілісність і конституційний устрій своєї Вітчизни-Гетьманщини, абсолютистська російська держава, зміцнювалася і посилювала свій політичний вплив у Гетьманщині. Згодом була повністю ліквідована автономія України.

Еволюція козацької еліти, яка поєднувала в собі елементи шляхетської та козацької традицій, свідчила про початок формування політичної нації в Україні. Наприкінці XVII – XVIII ст. Мала Росія або Гетьманщина вважалася окремою державою, яка мала власні кордони, інституції, продукувала власні зразки політичної свідомості та політичного життя [52, с. 15].

Феномен малоросійської самосвідомості формувався на підставі визнання особливих «малоросійських прав і вольностей», які українці зберігали, вступаючи спершу у договори з польським королем, а згодом із московським царем. Українці розраховували на те, що цар захищатиме «Малу Русь» від зовнішніх загроз і забезпечуватиме збереження їхніх прав. Однак на практиці московські правителі не дотримувалися жодних угод, розглядаючи свою владу над українськими землями не як наслідок Переяславської угоди, а як спадок князівських прав ще від часів Київської Русі. Подібні погляди та концепції, зокрема ідея перенесення князівського престолу до Москви, були викладені в трактаті «Синопсис» (1674 р.), який пропагував панславістські погляди, московські інтерпретації української історії та велич Києва як головного православного центру Русі.

Існування централізованої, абсолютної монархія в Росії за часів правління Петра І, неминуче породжувало конфлікт між концепцією російської держави та ідеєю «малоросійських прав та вольностей». Петро І вже бачив Малоросію складовою частиною Росії. Тому збройний виступ гетьмана І. Мазепи, який

намагався покінчити з домінуванням московської влади над Малоросією, був наслідком незадоволення козацької еліти політикою московського царя.

За словами З. Когута, саме нова концепція Російської держави, посилена внутрішньополітичними процесами в Гетьманщині, стала поштовхом для формування малоросійської самосвідомості [58, с. 90]. Одночасно шляхетські традиції української знаті сприяли виникненню нових політичних поглядів у її середовищі. У добу Гетьманщини шляхта дедалі більше брала на себе роль захисника Малоросії, її конституційного ладу та соціальної структури, намагаючись виступати як втілення української політичної нації. Еліта розглядала Малоросію як окрему державу з власними кордонами, органами влади та інституціями. Хоча спільним у неї був лише монарх із Росії, козацька старшина при цьому спиралася на положення Переяславського договору, який пізніше був скасований Петром І.

Цікавим історичним джерелом для окреслення змін у відносинах між Росією та Малоросією стала написана політичним діячем Гетьманщини Семеном Дівовичем поема «Разговор Великороссии с Малороссиею» (1763 р.) [9, с. 384–415]. Поема С. Дівовича присвячувалась походженню Малоросії, її честі й славі. «От рассеяний Малой Россиею слыву, издавна своими было вождями живу и неприятелям многим сопротивлялась, сильно, храбро и бодро с оными сражалась, потом к польским королям стала уж надлежать», – відповідає Малоросія Великоросії у розмові з нею. І продовжує, що потім вона прийняла владу російського царя, щоб «сильною рукою от врагов будучи спасенна» [9, с. 384–385].

У поемі високо підкреслюється військова мужність, відвага та звитяга українців, які «у мирний час спокійно перебувають, а в бою не шкодують своїх сил» [9, с. 385], «козаки здавна відзначалися сміливістю у військових справах своїми полками» [9, с. 387]. Згадуються подвиги П. Конашевича-Сагайдачного та С. Наливайка. Особливу увагу автор звертає на перемоги Б. Хмельницького над поляками, називаючи його «хоробрим Хмельницьким, предводителем козаків» та «загальним нашим визволителем» [9, с. 389, 393].

С. Дівович зазначає, що головну роль у визволенні Гетьманщини з-під польського панування відіграли еліта та українські гетьмани. Водночас автор поеми висловлює незадоволення тим, що українські шляхетські та військові звання не отримали належного визнання. Мала Русь уособлюється як держава, яка нагадує Великій Русі, що присягнула не їй, а цареві, підкреслюючи, що це різні країни, об'єднані лише під спільним монархом. «Куди така пиха і непокірність характеру! Якщо опам'ятаєшся, не залишишся права! Ти вже пообіцяла довіряти мені, не суперечити і оцінювати справедливо» [9, с. 410].

Одне з центральних питань у творі С. Дівовича – характер політичних взаємин України з Росією після укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 р. С. Дівович висунув принципово нову на той час ідею про те, що мала Росія не ввійшла до Великої Росії як її складова, а зберігаючи свої вольності, залишається рівноправною з нею країною, визнаючи лише владу царя. Звертаючись до Росії, С. Дівович писав:

Не думай, чтоб ты сама была мой властитель,
Но государь твой и мой общий повелитель.
А разность наша есть в приложенных именах.
Ты Великая, а я Малая, живем в смежных странах…
Так мы с тобою равны и одно составляем.
Одному, не двум государям присягаем, –
Почему почитаю тебя равну себе [9, с. 410].

У тексті фактично проголошується ідея конфедеративного союзу між Україною та Росією, де головенство належить російському царю. Водночас наголошується на рівноправному становищі української старшини у порівнянні з російським дворянством.

У XVIII ст. робилися спроби надати українській шляхті політичну легітимність. Цю ініціативу підтримав гетьман Кирило Розумовський: за його сприянням Глухівська рада 1763 р. розглядала Гетьманщину як автономну територію. Наголошувалося також на прагненні української еліти здобути рівний статус із російським дворянством у межах імперії. Проте ці ідеї не

зустріли схвалення у Катерини II, яка своїм указом ліквідувала посаду гетьмана та розпустила всі українські інституції. Як наслідок, українська еліта дедалі активніше інтегрувалася в імперське середовище, переймала його культуру та систему політичного мислення.

Поступаючи на урядову службу, вихідці з України робили чудову кар'єру. Не в останню чергу цьому сприяло те, що після закінчення Київської академії, Чернігівської чи Переяславської колегій вони мали набагато кращу освіту, ніж російські чиновники і були краще підготовлені до роботи на різних посадах чиновників у російському уряді. Крім того, кар'єрному росту представників української знаті сприяла протекція Олександра Безбородька (1747– 1799), який був близький до імператриці і займав високі посади в Санкт-Петербурзі, або Петра Завадовського (1739 – 1812), впливового державного діяча в Російській імперії [109].

Російська імперія проводила політику асиміляції щодо України, що призвело до того, що українська еліта дедалі більше пов'язувала свої інтереси та політичні пріоритети з імперськими структурами. Внаслідок цього вона поступово віддалялася від українських національних традицій та своєї ідентичності. Такий шлях обрали видатні українці того часу, зокрема О. Безбородько, П. Завадовський, граф І. Гудович, Д. Трощинський, граф (пізніше князь) В. Кочубей, Г. Милорадович та інші. На думку З. Когута, входження до космополітичної російської культури не заперечувало існування дуже сильного малоросійського патріотизму. Малоросійська свідомість поєднала російську імперську культуру із відданістю Гетьманщині та її інституціям [58, с. 97]. Яскравим свідченням цього є життя і діяльність Василя Капніста (1758–1823). Він належав до тих українців, які інтегрувалися в імперське політичне середовище, але водночас прагнули звільнити Гетьманщину з-під залежності і навіть зверталися по підтримку до іноземних держав.

В. Капніст був видатним українським громадським діячем і поетом. Він писав російською мовою, але був патріотом, захисником малоросійських

інтересів, виступав проти посилення проколоніальної політики російського уряду і проти запровадження кріпосного права в Україні. У 1787 р. разом з однодумцями-автономістами він підготував проєкт відновлення козацьких прав. Однак, цей проєкт був відхилений царським урядом. Дослідник політичної біографії Василя Капніста Я. Дашкевич зазначав, що він проводив таємні переговори з прусським королем у Берліні, намагаючись залучитись його підтримкою у справі відродження козацької України. Зусилля українського політика були спрямовані на збереження і повернення гетьманських інститутів [45, с. 220–260].

Деякі представники української аристократії поділяли погляди В. Капніста, мали сформовані політичні переконання та виступали за збереження української автономії. Проте опозиційні настрої серед еліти не змогли стримати поступову асиміляцію української шляхти російським дворянством. У XVIII ст. імперська політична свідомість та фактори, що працювали на користь Російської імперії, виявилися значно сильнішими за ідеї українського автономізму. В українському середовищі домінували зразки імперської культури. Водночас формувалася колективна міфологія: вірна служба цареві сприймалася як найвища честь, а альтернативи служінню російському монарху більшість української шляхти не уявляла.

Така асиміляція значної частини української знаті суттєво вплинула на перспективи політичного і національного розвитку України. На переконання З. Когута, незважаючи на те, що у XVIII ст. відбулася інтеграція української еліти з російським суспільством, поступово відбувалася кристалізація малоросійської свідомості й формувалася українська – «малоросійська» ідентичність. Козацька еліта, що з’явилася у другій чверті XVIII ст., стала соціальною базою цієї свідомості [58, с. 77]. Можна стверджувати, що політичні погляди української еліти кінця XVII – XVIII ст. відображали загальну ситуацію в українському суспільстві й були основою для розвитку суспільно-політичної думки свого часу.

РОЗДІЛ 4
ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА СЕРЕДИНИ XVII – XVIII ст.: МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ТЕМАТИКИ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ.

Урок з історії України у 8 класі на тему: «Наступ Російської імперії на автономію Гетьманщини»

Мета: охарактеризувати діяльність гетьманів Івана Скоропадського, Павла Полуботка, Данила Апостола; визначити антиукраїнські заходи Петра І та посилення колоніальної політики Російської імперії; проаналізувати діяльність Першої Малоросійської колегії та «Правління гетьманського уряду»; розвивати ключові компетентності: спілкування державною мовою; математична компетентність; соціальна та громадянська компетентності; уміння вчитися впродовж життя; інформаційно-цифрова компетентність; розвивати історичну компетентність (хронологічну, просторову, інформаційну, логічну, аксіологічну); виховувати патріотичні почуття на прикладі життя і діяльності козацьких гетьманів.

Очікувані результати. Після цього уроку учні будуть: *знати* час гетьманування Івана Скоропадського, Павла Полуботка, Данила Апостола; *вміти* розташовувати в хронологічній послідовності події, що засвідчують наступ на українську державність з боку Російської імперії; *розуміти* заходи російського царя Петра І як наступ на автономію Гетьманщини.

Обладнання: підручник: Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / Г. М. Хлібовська, О. В. Наумчук, М. Є. Крижановська. – Тернопіль: Астон, 2021. – 224 с.; атлас: «Історія України. 8 клас» (ДНВП «Картографія»).

Тип уроку: урок засвоєння нових знань, формування вмінь.

Хід уроку

І. Організаційна частина.

Вітання і перевірка відсутніх учнів.

Створення сприятливої психологічної атмосфери уроку та формування позитивного емоційного налаштування на навчання.

ІІ. Актуалізація опорних знань.

Бесіда

1. Згадайте, у складі якої держави перебувала Лівобережна Україна на початку XVIII століття.
2. Як ви розумієте значення понять «автономія», «Гетьманщина»?
3. Чи пам'ятаєте ви, що в листопаді 1708 року Петро І здійснив батуринську різанину, а в 1709 році зруйнував Чортомлицьку Січ? Що вам про це відомо?

ІІІ. Мотивація навчальної діяльності.

Впродовж 1708–1709 рр. в місті Лебедин було закатовано близько 900 козацьких старшин і місцевих жителів, що підтримували гетьмана Мазепу під час Північної війни. Слідча канцелярія московського царя Петра І піддавала нелюдським тортурам сотні українців. Ось опис катувань: «Страта ця була звичайна: колесувати, на кіл садити, а сама найлегша, вважалася за іграшку, – це вішати й голови рубати. Провини їх вишукувалися від визнання їх самих, і тому надійним засобом були тортури: ступенями і по порядку-батогом, батогом і шиною, тобто розпеченим залізом. Минулий одне випробування, спробував вступити до другого, а хто всіх їх не витримав, вважалися винними і їх зразу вели на страту. Постраждало таким чином, не перенесших тортури, до дев'ятисот осіб».

В таких нелегких умовах довелося відстоювати національні інтереси наступникам Івана Мазепи – Івану Скоропадському, Павлу Полуботку, Данилу Апостолу. Про їхні успіхи і невдачі дізнаємося детальніше, вивчивши матеріал нашого сьогоднішнього уроку.

IV. Вивчення нового матеріалу.

План

1. Гетьман Іван Скоропадський.
2. Малоросійська колегія і наказний гетьман Павло Полуботок.
3. Гетьман Данило Апостол. «Правління гетьманського уряду».

1. *Робота з текстом підручника.* Опрацюйте с. 175 і дайте відповіді на питання:

✓Як Петро І обмежив владу новообраного гетьмана Івана Скоропадського?

✓Які антиукраїнські заходи здійснював Петро І? Наведіть приклади.

✓Чому Іван Скоропадський ще за життя передав владу наказному гетьману?

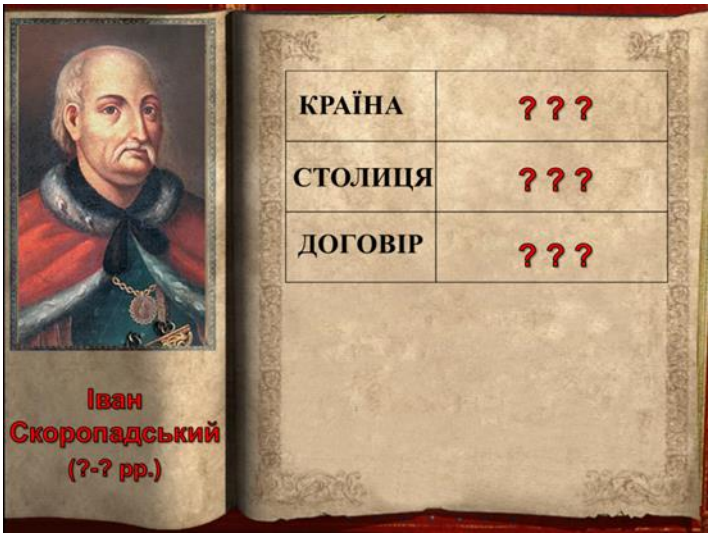

Рис. 3.1 Ілюстроване завдання на урок – роки життя та діяльність гетьмана Івана Скоропадського

Робота в парах. Опрацюйте рубрику «Життєтека» (с. 176) і заповніть інформаційну картку «Гетьмани України».

2. Робота над поняттями.

Малоросійська колегія – орган державної структури Російської імперії, заснований для управління Гетьманщиною за указом Петра І від 16 травня 1722 р.

Малоросія – назва Гетьманщини в законодавчих актах і розпорядженнях царського уряду після українсько-московського договору 1654 р. Від Андрусівського договору 1667 р. до кінця XVIII ст. Малоросією називалася переважно Лівобережна Гетьманщина з Києвом. Як історико-географічне поняття застосовувалося російськими та частково українськими істориками кінця XVIII – початку XX ст.

Робота в групах. Уявіть себе козацькими розвідниками. До вас у руки потрапили таємні документи російського імператора щодо мети і функцій Малоросійської колегії. На жаль, частина тексту була пошкоджена. Генеральний писар довірив копії документа для відновлення двом групам для того, щоб швидше отримати готову інформацію. Вашим завданням буде опрацювати с. 176 і випередити іншу групу у заповнені пропусків у схемі.

Розповідь вчителя. У листопаді 1723 року гетьмана Павла Полуботка заарештували та ув'язнили в Петропавлівській фортеці. Згідно з легендою, перед арештом Полуботок таємно віддав на зберігання 200 тисяч золотих монет банку в Англії під 7,5 %. Сума грошей, банк і відсотки варіюються в різних варіантах: деякі джерела указують на дві бочки із золотом, 2,5 % і банк Британської Ост-Індської компанії.

У заповіті Полуботок нібито залишив 80 % золота на майбутнє незалежної України, а решту – своїм правонаступникам.

За підрахунками на 1991 р. кожному з 52 млн. мешканців України припадало по 38 кілограмів золота.

Робота в парах. Опрацюйте рубрику «Життєтека» (с. 177) і підберіть факти з біографії Павла Полуботка, які свідчать про те, що його підтримувала значна частина козацької старшини.

Ілюстроване завдання на урок – постола

<u>3</u>. *Робота в парах.* Опрацюйте пункт 3 (с. 177-178) § 35 «Наступ Російської імперії на автономію Гетьманщини», рубрику «Життєтека» (с. 178-179) і заповніть інформаційну картку «Гетьмани України».

Розповідь вчителя (діяльність «Правління гетьманського уряду»).

V. Закріплення вивченого матеріалу.

Робота з питаннями і завданнями рубрики «Підсумуйте свої знання» (1-4 на с. 179). Спробуйте свої сили в історичній вікторині «Перший мільйон» за посиланням ліворуч

VI. Підсумки уроку.

умовах переконує іншу про важливість уже їхньої спільної тези.

Об’єднана четвірка переконує іншу, і так доти, доки половина учасників не вибере свого речника, який від їхнього імені захищатиме спільно вибрану тезу, сперечаючись із речником іншої команди. Дайте кожному учасникові три хвилин на те, щоб одним реченням на окремому аркуші паперу написати підсумок вивченого. Кожен чіпляє свій аркуш на велику дошку. Учасники групують аркуші відповідно до їхнього змісту й мотивують свої рішення. Кількість тематично схожих висновків згодом визначатиме колективну думку про головну ідею заняття й полегшуватиме загальний підсумок вивченого.

VII. Домашнє завдання.

Опрацювати § 35 «Наступ Російської імперії на автономію Гетьманщини».

ВИСНОВКИ

Українське козацтво відіграло одну із провідних ролей у багатовіковому історичному процесі не лише України, але усього неспокійного геополітичного простору Центрально-Східної Європи упродовж XVII – XVIII ст. Тому вивчення даної теми дозволяє ширше та ґрунтовніше дослідити та подати історію України з точки зору формування основ національного менталітету та національної самоідентифікації.

У першому розділі даної роботи проаналізовано історіографію та джерельну базу теми, порівняно теорії виникнення українського козацтва, розкрито основні етапи розвитку козацтва, визначено роль і значення українського козацтва в історії України: військовій, соціальній та політичній. Українське козацтво мало свої аналоги у європейських військових практиках на Великому християнсько-мусульманському кордоні-фронтирі від Балкан до Уралу.

Другий розділ присвячено загальній характеристиці головних етапів політичної історії України козацько-гетьманської доби через призму оцінки навчально-пізнавальної діяльності у закладах середньої освіти. Проаналізовано концепцію та перебіг Козацької революції середини XVII ст. на шкільних уроках. Війну за суверенітет Козацької держави другої половини XVII ст.. простежено через персоналії та фактографію української Руїни 1658–1678 рр.

У третьому розділі розкрито тематику політичної історії Гетьманщини у останньої чверті XVII – 80- х рр. XVIII ст. : від часів гетьманування Івана Мазепи до остаточної ліквідації Російською імперією полково-сотенного устрою. Політичну систему, інституційну модель та виклики козацької автономії простежено у шкільній дидактиці. Політичні відносини Козацької України і ранньомодерної Російської імперії у на рівні центр – периферія показано у порівняльно-історичному ключі XVIII ст.

Політичні, економічні, соціальні й культурні виклики, що виникли у зв’язку з повномасштабною збройною агресією російської федерації проти суверенної України зумовили необхідність змін у чинних навчальних

програмах з історії для закладів загальної середньої освіти, щоби не лише доповнити наявний матеріал останніми подіями, але й урахувати нові історіографічні напрацювання та увиразнити наскрізні сюжетні лінії з минулого, що дають змогу пояснити сучасні події. Для цього:

– концептуально переформатовано зміст ранньомодерної історії України, виходячи з необхідності зв'язати між собою досвіди перебування українських земель в складі Речі Посполитої та Війська Запорозького / Гетьманщини, як генетично споріднених у розрізі державних інституцій, політичної культури, економіки, культури й повсякденного життя;

– впроваджено поняття-концепт «Козацька революція середини XVII ст.», який найкраще відповідає сутності явища Хмельниччини як передовсім станової революції і протягом останнього десятиліття дедалі впевненіше набуває визнання в сучасній шкільній дидактиці;

– оновлено зміст тематичного блоку «Війна за суверенітет козацької держави другої половини XVII ст.» як смислового відповідника масштабного громадянського конфлікту, інспірованого Московським царством, Річчю Посполитою і Оттоманською Портою, в українських землях – Руїни 1658–1678 рр.;

– в оновлену навчальну програму з історії запроваджено розділ «Україна та ранньомодерні імперії XVIII ст.», де на прикладі Гетьманщини і континентальної абсолютистської Російської імперії проаналізовано політичні відносини, які наочно показали, як довго, аж до ліквідації, козацька автономія ще могла протистояти і опиратися агресивному російському централізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Публікації джерел

1. Батуринський архів та інші документи з історії Українського гетьманства 1690–1709 рр. / упоряд. Т. Г. Таїрова-Яковлєва; наук. ред. і передм. В. О. Щербак. Київ: Кліо, 2021. 343 с. (Джерела; т. 3).
2. Боплан Г. Л., де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн / пер. з фр. Я. І. Кравця. Львів: Центр Європи, 1998. 280 с.
3. Величко С. “Літопис” / упоряд. Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлева. Київ: Кліо, 2020. 1016 с.
4. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / упоряд. С. Павленко; відп. ред. С. Леп'явко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1053 с.
5. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упоряд. о. Ю. Мицик; редкол.: В. А. Брехуненко та ін.; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т історії України, Канад. ін-т укр. студій (Едмонтон). Київ, 2012. Т. 1: 1648–1649 рр. 680 с.
6. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упоряд. о. Ю. Мицик; редкол.: В. А. Брехуненко та ін.; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т історії України, Канад. ін-т укр. студій (Едмонтон). Київ, 2013. Т. 2: 1650–1651 рр. 680 с.
7. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упоряд. о. Ю. Мицик; редкол.: В. А. Брехуненко та ін.; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т історії України, Канад. ін-т укр. студій (Едмонтон). Київ, 2014. Т. 3: 1652–1654 рр. 424 с.

8. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упоряд. о. Ю. Мицик; редкол.: В. А. Брехуненко та ін.; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т історії України, Канад. ін-т укр. студій (Едмонтон). Київ, 2015. Т. 4: 1655–1658 рр. 539 с.
9. Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиею. *Українська література XVIII ст.* / вст. стаття О. В. Мишанича; редактор тому В. І. Крекотень. Київ: Наукова думка, 1983. С. 384–415.
10. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / відп. ред. Ф. П. Шевченко; упоряд. І. П. Крип'якевич; Акад. наук УРСР, Ін-т сусп. наук. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 738 с.
11. Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / упоряд. В. Брехуненко, О. Заяць, Ю. Мицик, С. Потапенко, В. Щербак. Київ, 2016. 608 с. (Матеріали до українського дипломатарію, серія II).
12. Історія русів / пер з рос. І. Драч; передм. В. Шевчук. Київ: Рад. письменник. 1991. 318 с.
13. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія / підгот. О. Б. Вовк. *Архіви України.* 2010. № 3-4. С. 145–166.
14. Листування Івана Сірка / Джерела до історії українського козацтва. Матеріали до українського дипломатарію / упоряд. Ю. А. Мицик. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2024. 136 с.
15. Літопис Самовидця / вид. підгот. Я. І. Дзира. Київ: Наук. думка, 1971. 208 с.
16. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. Р. Г. Іванченка. Київ: Т-во «Знання» України, 1992. 192 с.
17. Мицик Ю. Деякі невідомі документи українських гетьманів. *Terra cossacorum:* студії з давньої історії України. Науковий збірник на пошану

доктора історичних наук, професора Валерія Степановича Степанкова. Київ, 2007. С. 294–316.

18. Мицик Ю. З джерел до історії Сіверської України та Білорусі XV – XVII ст. (за матеріалами польських архівосховищ). *Сіверянський літопис*. 2001. № 3. С. 52–64.
19. Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки (публікація та коментарі Олександра Дубини, переклад з латинської Ольги Циганок). *Сіверянський літопис*. 2009. № 6. С. 5–11.
20. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300 річчя укладення і 20-річчя незалежності України) / відп. ред. В. А. Смолій; упоряд.: М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. Львів: Світ, 2011. 440 с.
21. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / упорядн. та авт. нарису К. А. Вислобоков; відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; ред. кол.: О. М. Мироненко та ін. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1997. 548 с.
22. Приватні листи XVIII ст. / підгот.: В. А. Передрієнко; відп. ред.: М. А. Жовтобрюх; АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1987. 173 с.
23. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту / упоряд. О. Тодійчук. Київ: Наук думка, 1995. 592 с. (Джерела з історії України).
24. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич; ред. кол. В. Смолій [та ін.]. Київ: Альтернативи, 1998. 416 с. (Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію; серія І).
25. Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич. Київ; Львів: НТШ, 2002. 780 с. (Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію; серія І).

26. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. Ч. 2. / упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич. Київ; Львів: НТШ, 2006. 799 с. (Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію; серія І).
27. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ; Львів: НТШ, 2004. 1088 с. (Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію).
28. Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького: (11 документів). *Україна модерна*. 1996. Ч. 1. С. 135–145.
29. Халебський П. Україна – земля козаків. Подорожній щоденник / пер. М. О. Рябого; післям. В. О. Яворівського. Харків: Фоліо, 2019. 252 с.
30. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / пер. з фр. В. В. Коптілов Київ: Укр. письменник, 1994. 311 с.

Монографії та статті

31. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. 2-е вид. Київ, 1972. 199 с.
32. Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 304 с.
33. Брехуненко В. Гетьман чи старший? За лаштунками номенклатури козацьких провідників (XVI – перша половина XVII ст.). *Наукові записки НаУКМА*. Київ, 2012. Т. 13. С. 4–9.
34. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. / ред. Ю. Олійник. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ: Темпора, 2014. 504 с.
35. Василенко М. Збірка матеріялів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв. *Український археографічний збірник*. 1926. Т. 1. С. 50–164

36.Горобець В. “Волимо царя східного…”. Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ: Критика, 2007. 464 с.

37.Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ: Інститут історії України НАН України., 2009. 270 с.

38.Горобець В. Під булавою гетьмана. Права і вольності Гетьманщини в умовах імперського підневолля. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2024. 320 с.; іл.

39.Горобець В. Україна та імперія в ранньомодерну добу: чи була Козацька держава *failed state*? Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 116 с.

40.Горобець В. М., Хижняк З. І. Многогрішний Дем'ян Гнатович. *Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.* Енциклопедичний довідник. Київ: ВД «КМ Академія», 2001. С. 369–370.

41.Гоцуляк В. М. Роль історичного підходу в пізнанні суспільно-політичної думки доби ранньомодерної України: методологічні аспекти. *Гілея:* науковий вісник. Зб. наук. праць. 2018. Вип. 139 (12). С. 85–88.

42.Гоцуляк В. М. Ф. Прокопович: суспільно-політична думка України і імперські російські доктрини XVIII ст. *Гілея:* науковий вісник. Зб. наук. праць. 2018. Вип.134 (7). С. 355–358.

43.Грушевський М. Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань. *Твори:* у 50 т. / редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Видавництво "Світ". 2015. Т. 10. Кн. 2. С. 74–81.

44.Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ: Основи, 1996. 222 с.

45. Дашкевич Я. Р. Берлін, квітень 1791 р.: Місія В. В. Капніста у переговорах, її передісторія та історія. *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Вип. 1. Київ, 1992. С. 220–260.

46. Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730-х роках / упоряд., автор передмови, приміток і коментарів В. Пришляк. Київ: Кліо, 2020. 320 с.

47. Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 334 с.
48. Історія Запорозької Січі / В. Смолій, В. Щербак, А. Гурбик, Т. Чухліб, Ю. Мицик та ін.; відп. ред. В. Смолій. Київ: Арій, 2015. 240 с.
49. Історія України в особах: Козаччина / упоряд. В. М. Горобець. Київ: Україна, 2000. 302 с., іл.
50. Історія українського козацтва. Нариси. У 2-х т. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. 800 с.: іл.
51. Історія українського козацтва. Нариси. У 2-х т. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. 724 с.: іл.
52. Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби / відп. ред. В. Смолій. Київ: Арій, 2018. 720 с., іл.
53. Історія української культури у п'яти томах. Т. 3: Українська культура другої половини другої половини XVII – XVIII ст. Київ: Наук. думка, 2003. 1247 с.
54. Історія цивілізації. Україна / О. Бачинська, М. Близняк, А. Бовгиря та ін.; упоряд. та перед. слово В. Горобець. Т. 4. Козацька доба (середина XVII – XVIII ст.). Харків: Фоліо, 2025. 991 с.: іл.
55. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення, історія, розпад / перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. Львів: УКУ, 2005. 360 с.
56. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / пер. з пол.: І. Сварник; наук. ред.: М. Литвин, С. Стемпень; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Перемишль; Львів: Південно-східний наук. ін-т у Перемишлі, 1996. 327 с.
57. Коваленко С. Безпалий Іван. *Україна під булавою Богдана Хмельницького.* Енциклопедія у 3-х томах. Т. 3. Київ: Видавництво «Стікс», 2009. С. 286–287.

58. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830 / пер. з англ. Київ: Основи, 1996. 317 с. (Західна історіографія України / Центр досліджень історії України. Альбертський ун-т. Канадський ін-т українських студій; вип.2).

59. Козеллек Р. Історія понять і соціальна історія. *Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу.* Київ: Дух і літера, 2005. С. 113–134.

60. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. 452 с.

61. Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького / упоряд., комент. і вст. стаття Л. Войтовича та І. Паршина. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2024. 498 с.

62. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. / ред.: Ф. *П.* Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич; упоряд., покажч. Р. І. Крип'якевич; вступ. ст. Я. Д. Ісаєвич. *2-е вид.,* виправлене і доповнене. Львів*:* Світ, 1990, 408 с. (Пам'ятки історичної думки України).

63. Крип'якевич І. П. Історія України / відп. ред.: Ф. П. Шевченко, упоряд. Б. З. Якимович. Львів: Світ, 1990. 519 с.

64. Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Твори». Т. 3: Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / ред. Л. Р. Білас, Я. Пеленський. Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. LXX+346 с.

65. Мельник Л. До питання про титул "Гетьман Війська Запорозького". *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. Київ, 2000. Вип.7. С. 156–165.

66. Мицик Ю., Плохій С. Як козаки Україну боронили. Київ: Кліо, 2018. 366 с.

67. Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. / за ред. М. П. Василенка. Київ: ВУАН, 1929. Ч. 1: Генеральна Рада. 340 с.

68. Онацький Є. Малоросія, або Малая Росія. *Українська мала енциклопедія:* у 16 кн.; 8 т. / ред. проф. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1960. Т. 4, кн. VII : Літери Ле – Ме. С. 903–904.

69. Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / ред. кол.: П. Сохань П., Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Київ: Смолоскип, 2003. XX + 890 с.

70. Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010 р. / Нац. ун-т «Києво-Могилян.акад.»; ред. Н. Яковенко. Київ: Унів. Вид-во «Пульсари», 2011. 295 с.

71. Питання історії, української і слов'янських мов та культури: зб. доповідей і повідомлень / упоряд. О. Купчинський. Львів, 1997. 232 с. (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ / Наукове товариство ім. Шевченка у Львові; т. 5).

72. Півторак Г. Що таке «Русь», «Росія», «Малоросія» і як ми втратили своє споконвічне ім'я. *Матеріали до української етнології*: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Вип. 13 (16), 2014. С. 32–51.

73. Пінчук Ю. А., Санцевич А. В., Герасименко Н. О., Нерод В. О. Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський / за ред. В. А. Смолія, Ю. А. Пінчука; Національна академія наук України, Інститут історії України. Київ: Ін-т історії України, 1995. 190 с.

74. Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / пер. з англ. Київ: Критика, 2005. 496 с.

75. Пришляк В. Берестецька битва 1651 р. в історії України. *Національний пантеон "Козацькі могили":* Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Медіа, 2003. С. 12–58.

76. Пришляк В. “Коротка передишка часів Апостола”: Гетьманщина у 1727–1734 роках. *Україна крізь віки*: [зб. наук. праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія]. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 568–591.

77. Пришляк В. Богдана Хмельницького поховали через місяць після смерті / 350 літ тому не стало великого гетьмана України. *Газета по-українськи.* 2007. 3 серпня. № 138 (421). С. 25. URL: https://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_bogdana-hmelnickogo-pohovali-cherez-misyac-pislya-smerti/175783

78. Пришляк В. В. Міжнародна наукова конференція “Берестецька битва 1651 р. в історії України й Польщі: дискусійні питання” / Хроніка. *Укр. іст. журн.* 2012. № 1 (502): січень – лютий. С. 222–225. URL: http://history.org.ua/JournALL/journal/2012/1/19.pdf

79. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. Київ: Критика, 2000. 303 с.

80. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ: Либідь, 1998. 296 с.

81. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. 3-тє доопрац. вид. Київ: Темпора, 2009. 680 с.

82. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ: Темпора, 2011. 632 с.

83. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція (1648–1676 рр.). Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. 447 с.

84. Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проекції. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 374 с.

85. Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції. 1648–1764. Київ: Темпора, 2023. 912 с., іл., карт., табл.

86. Старченко Н. Знайти місце для шляхти в українській історії. Візія оптимістична. *Історична правда.* 2021. 8 червня. URL: www.istpravda.com.ua/articles/2021/06/8/159640/

87. Степанков В. Зрада королю, чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького). *Соціум:* Альманах соціальної історії. Київ, 2006. Вип. 6. С. 249–256.

88. Степанков В. С. Виговський Іван Остапович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1 : А– В. С. 502–503.

89. Субтельний О. Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи. *Укр. іст. журн.* 1991. № 2. С. 125–129.

90. Таїрова-Яковлєва Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / пер. з рос. о. Ю. Мицика. Вид. 4-е, доповн. та переробл. Київ: Кліо, 2022. 416 с., іл.

91. Таїрова-Яковлєва Т. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність / пер. з рос. Н. Єгоровець. Київ: Кліо, 2015. 424 с., іл.

92. Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII – XVIII ст. У 2 кн. / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), О. Бачинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), О. Гуржій, В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.). НАН України. Інститут історії України. Київ.: Інститут історії України, 2018. Кн. 1. 610 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0013665

93. Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII – XVIII ст. У 2 кн. / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), О. Бачинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), О. Гуржій, В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.). НАН України. Інститут історії України. Київ.: Інститут історії України, 2018. Кн. 2. 580 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0013665

94. Українська політична нація: Ґенеза, стан, перспективи / за ред. В. С. Крисаченка; Нац. ін.-т стратег. досл. Київ, 2003. 631 с.

95. Чухліб Т. Сомко Яким Семенович. *Політична енциклопедія* / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 674–675.

96. Шевчук В. Козацька держава як ідея *в* системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII століть*: у* 2 кн. Кн. 1. Київ: Кліо, 2021. 792 с., іл.

97. Шевчук В. Козацька держава як ідея *в* системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII століть*: у* 2 кн. Кн. 2. Київ: Кліо, 2019. 1020 с., іл.

98. Шумило С. В., Ластовський В. В. «…де Хмельниченок лежить» (До питання останніх років життя та місця поховання Ю. Хмельницького). *Український історичний журнал.* 2022. Ч. 3 (564): травень – червень. С. 142–157.

Підручники, посібники та методичні публікації

99. Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку XXI століття. Підручник. (Конспекти лекцій, персоналії, таблиці, документи, хронологія, тести, словник). Львів: «Магнолія-2006», 2024. 597 с.

100. *Баханов К. О. Лабораторно-практичні роботи у викладанні історії.* Київ: Генеза, 1996. 208 с.

101. Бурнейко І. Історія козацької України у схемах і таблицях. Тернопіль: Мандрівець, 2011. 60 с. (серія «Словники та довідники»).

102. Бурнейко І. О., Наумчук О. В., Крижанівська М. Є., Штанько О. Ф. Історія України: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів / За редакцією кандидата історичних наук, доцента В. В. Пришляка. Тернопіль: Астон, 2016. 296 с.; іл.

103. Бурнейко І. О. Зошит для поурочного контролю знань. Історія України 8 клас. Розробки уроків. Тернопіль: Астон, 2017. 80 с.

104. Бурнейко І. О., Гоман Р. В. Книга для вчителя до курсу «Історія України 8 клас». Розробки уроків. Тернопіль: Астон, 2017. 110 с.

105. Всесвітня історія. Історія України. (Інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи.

Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. 232 с.

106. Гирич І. Концептуальні проблеми історії України. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2011. 224 с.

107. Гирич І. Українська історична освіта на початку XXI ст.: від обмежень філософії етноцентризму до концепції засвоєння «чужого» як «свого». *Історія в школах України*.: наук.-метод. журн. 2009. № 5 (93), травень. С. 3–7.

108. Іванченко Р. П. Історія без міфів: бесіди з історії української державності: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: МАУП, 2007. 622 с.

109. Крижановська М. Є., Наумчук О. В. Зошит з тематичного контролю знань учнів для підсумково-узагальнюючого уроку. Історія України. 8 клас. Тернопіль: Астон, 2016. 56 с.

110. Полянський О. Історія України: проблеми методології та методики / уклад. Р. І. Труба. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. 128 с.

111. Сорочинська Н. М., Гісем О. О. Історія України: підручник для 8 кл. загальноосвіт навч. закл. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2016. 304 с.; іл.

112. Хлібовська Г. М., Наумчук О. В., Крижановська М. Є. Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль: Астон, 2021. 224 с.

113. Що не так з уроками історії у школі? Пояснюють історики URL: https://localhistory.org.ua/texts/statti/shcho-ne-tak-z-urokami-istoriyi-u-shkolipoiasniuiut-istoriki/

114. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 4-е вид. Харків: Фоліо, 2025. 734 с.